

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI MĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	24
'Aho	Mōnite, 13 Siulai 2020

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

Hon. Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

Hon. Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Palōfesa 'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pohiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Semisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Ma'asi

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Semisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala

FALE ALEA ‘O TONGA
‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 24/2020
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA

‘Aho: Monite 13 ‘o Siulai,
2020 Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa
Fika 03	:	Me’a ‘a e ‘Eiki Sea
Fika 04	:	LAO FAKAANGAANGA: 4.1 Lao Fakaangaanga Fika 09/2020: Lao Fakaangaanga ki he Fe’alu’aki 2020 4.2 Lao Fakaangaanga Fika 10/2020: Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hala 2020

Fika 05	:	<p>LIPOOTI KOMITI:</p> <p>5.1 Lipooti Fika 2/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu mo e Monu’ia ‘a e Fale Alea (Fekau’aki mo e Tohi Tangi Fika 5A/2020: Ke tufa taau ‘a e faingamalie ki he kau konitulekitoa ‘i he Polokalama Tanu Hala ‘a e Pule’anga)</p> <p>5.2 Lipooti Fika 3/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu mo e Monu’ia ‘a e Fale Alea (Fekau’aki mo e Tohi Tangi Fika 9/2020: Ke fakahoko ha ngaue ke tanu ‘a e hala pule’anga ‘o e Vahenga Tongatapu 4)</p> <p>5.3 Lipooti Fika 2/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa’anga ‘a e Pule’anga (Fekau’aki mo e (i) Lipooti ‘Atita’i ‘o e Ola ‘o e Tokateu ‘a Tonga ki hono fakahoko ‘o e Ngaahi Taumu’a Fakalalakalaka Tu’uloa; (ii) Fakamatala Fakapa’anga ‘a e Pule’anga Tonga 2017-2018; (iii) ‘Atita’i ‘o e Ngaahi Ngaue Fakapa’anga mo e Faipau ki he Lao 2017-2018)</p>
----------------	---	--

1

Fika 06	:	<p>LIPOOTI ‘A’AHI FAKA-FALE ALEA 2019:</p> <p>6.1 Lipooti ‘A’ahi ‘a e Vahenga Tongatapu 6 ki he 2019</p> <p>6.2 Lipooti ‘A’ahi Vahenga Vava’u 16 ki he 2019</p>
----------------	---	--

Fika 07	:	<p>KOMITI KAKATO:</p> <p>Ngaahi Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea 2019</p> <p><i>(Ngaahi ngaue ne ‘osi tukuhifo mei Fale Alea ki he Komiti Kakato ‘i he ‘aho 9 mo e 11 ‘o Sepitema 2019 pea ‘oku kei ‘i he Komiti Kakato)</i></p> <p>7.1 Lipooti ‘A’ahi Vahenga Tongatapu 3</p> <p>7.2 Lipooti ‘A’ahi Vahenga Tongatapu 4</p> <p>7.3 Lipooti ‘A’ahi Vahenga Tongatapu 5</p> <p>7.4 Lipooti ‘A’ahi Vahenga Tongatapu 8</p> <p>7.5 Lipooti ‘A’ahi Vahenga Tongatapu 9</p> <p>7.6 Lipooti ‘A’ahi Vahenga ‘Eua 11</p> <p>7.7 Lipooti ‘A’ahi Vahenga Ha’apai 12</p> <p>7.8 Lipooti ‘A’ahi Vahenga Vava’u 14</p> <p>7.9 Lipooti ‘A’ahi Vahenga Vava’u 15</p> <p>7.10 Lipooti ‘A’ahi Vahenga Niua 17</p>
Fika 08	:	Ngaahi Me’a Makehe
Fika 09	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	10
Lotu.....	10
Ui ‘a e Fale.....	10
Poaki	11
Me’a ‘Eiki Sea	11
Lipooti ki he tu’unga ‘ave ngaahi Lao ke ‘omi fakakaukau ki ai ‘a e kakai.....	11
Kole toki fainolo Lipooti Komiti Lao he ngaahi lao he ‘aho 3 ‘Akosi	12
Tui ne ‘osi fe’unga taimi ne tu’utu’uni Fale Alea ke ngāue ki ai Kōmiti Lao	12
Tui ‘oku mahu’inga ke mā’opo’opo ‘omai kakai honau le’o he ngaahi Lao.....	13
Poupou ki he taimi tēpile mei he Sea Kōmiti Lao	14
Fiema’u fakama’ala’ala he tu’unga ngaahi Lao ‘e tolu tukuhifo ki he Komiti Lao.....	15
Kehekehe ‘a e ngaahi fiema’u ngaahi Lao ‘e tolu he Kōmiti Lao	15
Lipooti tu’unga ‘i ai ngāue Komiti ‘Atakai & Feliuliuaki ‘Ea.....	16
Kole ke fakakakato ngāue Kōmiti ‘ātakai & Feliuliuaki ‘Ea ki he uike kaha’u.....	16
Lipooti tu’unga ‘i ai ngāue Komiti Tu’uma’u Ngoue mo e Toutai.....	17
Kole Kōmiti uike 2 ke fakakakato ngāue Kōmiti ki he Lao Me’atokoni.....	18
Tokanga ki hono puke fuoloa Kōmiti Ngoue & Toutai Lao Me’atokoni kae mai fai mo alea’i.....	19
Tokanga ki he Kupu 131 e Tohi Tu’utu’uni e Fale.....	19
Kole ‘oua to e fai ha ‘a’ahi Fale Alea kae lele’i ‘u Lao e Pule’anga	20
Fakama’ala’ala Sea Fale Alea he kupu 131 (1) e Tohi Tu’utu’uni Fale	20
Tokanga ki he tu’u kupu 130 Tohi Tu’utu’uni fekau’aki mo e kehekehe lau lao mo e fakahā loto	21
Ngaahi faka’uhinga fekau’aki kupu 130 Tohi Tu’utu’uni e Fale	22
Fokotu’u fai fepotalanoa’aki mo e kakai kae toloi alea’i Lao Fakavavevave Pule’anga.....	22
Fakama’ala’ala ki he kupu 129 Tohi Tu’utu’uni e Fale.....	24
Fokotu’u ke lele fepotalanoa’aki he ngaahi lao mo e kakai kae alea’i ongo lao fakavavevave Pule’anga	25
Pāloti’i tali fakalōloa taimi ‘ave ngaahi Lao ki he kakai kae alea’i Lao fakavavevave Pule’anga.....	26
Lipooti nounou fekau’aki mo e tu’unga ngāue ki he COVID-19.....	27
Fakaikiiki ki he teu fakafoki mai hotau kakai mei tu’apule’anga.....	27
Kole ki he kakai tuku ‘ave ngaahi ongoongo loi he mitia lolotonga taimi faingata’a ni	29
Te’eki faka’atā kau’āfonua Tonga ki tu’apule’anga	30
Lipooti ki he fakafoki mai hotau kakai mei muli he COVID-19.....	31
Kau fakahoko fatongia ki he kakai fakafoki mai ki Tonga ni.....	32

Kole Palēmia ke ngāue Fale Alea ki he Lao fakavavevave 2 Pule’anga	33
Tohi Palēmia kole ke ngāue Fale Alea ki he Lao Fakavavevave 2 Pule’anga.....	34
Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga fika 9/2020.....	35
Taumu’a ‘o e Lao Fakaangaanga fika 9/2020.....	35
Ngaahi fakatapui fo’ou he Lao Fefononga’aki 2020	36
Lao Fakaangaanga fika 9/2020	37
Fokotu’u Tongatapu 9 tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 9/2020 ki he Kōmiti Kakato	38
Lao Fakaangaanga fika 10/2020	38
Fakamafai’i Lao fakakalakalasi me’alele ke lele ngaahi hala ‘e ni’ihi.....	38
Hiki hake tautea ki he maumau’i lao halapule’anga	39
Fakamamafa lao ke kosi mo tauhi ngaahi toumu’a ke ma’a.....	39
Fokotu’u tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 10/2020 ki he Komiti Kakato	40
Me’a ‘a e Sea	41
Lao Fakaangaanga eni ki he Fe’alu’aki 2020.....	41
Tapui hono huki fanau lolotonga faka’uli.....	41
Mafai kau polisi ke tu’utu’uni ke to’o fakapōpō’uli he sio’ata me’alele.....	42
Fakangofua kau ma’u laiseni faka’uli muli ke nau faka’uli fakataimi ‘i Tonga ni.....	42
Tokanga ki ha palofesinale ki he sivi vakai e mānava he kupu 28 e Lao	43
Tokanga ki he ‘ikai ‘ilonga faka’ilonga fakangatangata oma lele ha me’alele.....	44
Fakamālō’ia ngaue ‘a e lao ki he ta me’alea le’olahi ngaahi me’alele	44
Fakafiefia fokotu’u mai lao ke tapui ngaue’aki telefoni to’oto’o	44
Poupou ki he Lao pea kuo taimi ke fakaofiofi Tonga ki he lao ngaue’aki ‘i muli.....	45
Tokanga ke fakalelei’i kupu 33 pea liliu ‘a e 1-250 ke mo’ua he kalami sivi mānava.....	45
Fokotu’u fakatonutonu ki he kupu 28 (1) ke tatau mo e tautea \$500 he maumau’i.....	45
Tokanga ‘ikai ha fakapālangi he faka’uli lolotonga ‘a e fetohi’aki	46
Fokotu’u ke fakalea fo’ou Kupu (40)(3).....	46
Tokanga ki he kupu 33(8).....	47
Tali Pule’anga ngaahi fakatonutonu ki he kupu 38 (8) & kupu 40 (3)	49
Tokanga ki he kupu 38 ke faka’aonga’i telefoni ‘i ha toki afe tau he ve’ehala	50
‘Ikai kau tu’u telefoni ve’ehala he mo’ua ‘i he ngaue’aki telefoni	51
Malava ke ngaue’aki fakalakalaka tekinolosia kae ‘oua uesia tokanga faka’uli ke ngaue’aki telefoni	52
Tokanga ki he malu longa’i fanau ke tui ta’eleta he nofo sea mu’a ha ‘i he kupu 39 (2).....	52
Fakama’ala’ala he kupu 39 (20 fekau’aki mo e ta’etui leta fanau si’i hifo he ta’u 12.....	53
Tokanga ki he me’asivi ke sivi ‘aki konā kava Tonga.....	53

Tokanga ki he 'ikai ke tui leta fanau he'enu heka 'i mu'a	54
Fakamahino ko e kupu 39 (3) ha ai 'a e ma'u mafai ki he laiseni	54
Poupou lahi ki he Lao Fe'alu'aki 2020.....	55
Tokanga ki he 'ikai malu'i ta'u 12 ki lalo he tui leta 'i he nofo he sea mu'a.....	56
Tokanga 'oku ma'opo'opo pe tokangaekina Lao Fefononga'aki 'oku 'asi he kongga 3 Lao.....	56
Tokanga ki ha heka ta'eleta 'i he sea mu'a e fanau ta'u 12 ki lalo	56
Poupou ke fa'u Lao fakapotopoto ke malu'i fonua kau ai fanau ta'u 12 ki lalo	57
Tokanga ki he lahi 'olokaholo 'oku fakamafai he kupu 33 'o e Lao pea mo faka'uli	58
Fakapapau'i ko e fo'i ua tali ki ha taha faka'uli ke ne ma'u pea faka'uli.....	59
Kelesi	60

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: Monite, 13 Siulai 2020

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, kole atu ki he 'Eiki Palēmiá ke tataki mai e lotu he pongipongi ni.

Lotu

'Eiki Palēmia: Ko e Folofola Himi 'e kamata 'aki 'etau lotu ki hotau 'Otuá he pongipongi ni ko e 480 e Himí, 480.

(Himi 480)

<009>

Taimi: 1005-1010

(Hoko atu pē 'a e lotu...)

005>

Taimi: 1010-1015

(Hoko atu e lotu 'a e 'Eiki Palēmia)

<007>

Taimi: 1015-1020

'Eiki Sea : Fakamālō atu ki he 'Eiki Palēmiá he tataki mai 'etau lotú he pongipongí ni. Kole atu ki he Kalaké ke ui 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé.

Ui 'a e Fale

Tokoni Kalake Tepile : Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, tapu mo e 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Minisitā, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga Nōpelé, pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí kae 'atā ke fakahoko hono ui e Falé ki he pongipongí ni 'aho Monite 13 'o Siulai 2020.

(Na'e lele heni 'a hono ui e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé.)

008>

Taimi: 1020-1025

(Hoko atu e Tali Ui)

Tokoni Kalake Tepile: ... 'Eiki Sea kole ke u to e fakaongo atu hono ui e Falé. 'Eiki Minisitā Polisi mo e Ngāue Tāmate Afī.

Poaki

'Eiki Sea 'oku kei hoko atu pē poaki 'a e 'Eiki Tokoni Palēmiá pea mo 'Eiki Nōpele Vaha'i. 'Eiki Sea ko e ngata'anga ē taliui 'o e pongipongi ni ko e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai tali mai honau ú 'oku 'i ai 'a e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga. Tapu pea mo e Hau 'o e 'Otu Tongá Tama Tu'í Tupou VI. Tapu pea mo e Ta'ahine Kuiní Nanasipau'u. Tapu pea mo e Tama Pilinisi Kalauní kae 'uma'ā e Hou'eiki 'o e fonuá. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmiá, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpelé, tapu pea mo e Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. Mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou'eiki na'e toloi mai 'a e Falé ki he 'aho ni koe'uhí ko e ngaahi ngāue na'e tukuhifo ki he 'ū Komiti Ngāue 'a e Falé ke fakahoko e *public consultation* pē ko e fetalanoa'aki pea mo e ngaahi lao na'e tufa ki he 'ū komiti ngāué. Hou'eiki ko e Lao ki he Ngāué Vaí, Me'akaí, *Foreign Investment* pea mo e 'Atamaí (*Mental Health*). 'Oku kei 'i he ngaahi komiti pea ko u fiema'u ke fakapapau'i koe'uhí ko e kupu 131 'etau Tu'utu'uní 'oku hā ai ko e ngaahi Lao Fakaangaangá hili hono lau 'uluakí ki ha taimi 'i he uike 'e ua pea ko e uike ua ko ení kuo 'osi *expire* ka 'e malava pē ke fakalōloa fakatatau ki he 'etau Tu'utu'uní kupu 131 kupu si'i 1 ka ko e me'a pē Falé ke ne tali fakatatau ki he ngaahi fiema'ú. Na'e kole mai he 'Eiki Palēmiá ke tuku mai ha'ane faingamālie he pongipongi ni pea te u 'uluaki 'ave faingamalié ki he ngaahi Sea 'u komiti ke nau lipooti mai e tu'unga 'oku 'i ai 'a e *public consultation* 'oku lau ko ení. Sea Komiti Lao, Ha'apai 12.

Lipooti ki he tu'unga 'ave ngaahi Lao ke 'omi fakakaukau ki ai 'a e kakai

Mo'ale Finau: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea. Mālō e laumālie 'a e Feitu'una. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmiá pehē ki he Hou'eiki Minisitā pehē ki he Hou'eiki Nōpelé pehē ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. Sea ko u tu'u hake pē 'i he pongipongi ni ke u 'oatu 'a e, 'a e ki'i lipooti nounou ko eni 'Eiki Sea fekau'aki pea mo 'emau komiti pea mo fakahoko atu ai pē 'Eiki Sea 'a e fokotu'u mo e kole ki he Feitu'una ki hano fakalōloa. 'Eiki Sea ko e, mea'i pē he Feitu'una 'a e ngaahi lao kehekehe na'e tukuhifo ia ki he ngaahi komiti kehekehé pea ko u tui na'e fakahoko totonu pē he ngaahi komiti 'Eiki Sea honau fatongia ka koe'uhí ko 'ene lahi 'a e ngaahi lao na'e tukuhifó 'Eiki Sea pea mo hono muimui'i 'o e ngaahi polokalama letiō kae pehē ki he ngaahi, ki he ngaahi *public hearing* 'Eiki Sea mo e ngaahi me'a ko ia fekau'aki pea mo e lao, mo e ngaahi laó.

Na'e makatu'unga 'Eiki Sea 'ikai ke kakato 'a e ngāue ko eni 'a e komiti ki he ni'ihī 'o e ngaahi lao na'e tukuhifo 'Eiki Sea 'a ia ko e lao 'e tolu. Ko e lao 'uluakí fakatatau ki he Lao ko ia na'e tukuhifo ki he Komiti Laó ko e *Foreign Investment Bill* pea mo e *Employment Relation* pea mo e

Mental Health ‘Eiki Sea. ‘Oku ou ma’u ‘i heni ‘Eiki Sea ‘a e ki’i taimi tepile kuo fokotu’u mai ke u ‘oatu ki he Feitu’una ke ne hanga ‘o *justify* ‘a e kole ‘oku fai he motu’a ni. ‘Oku fokotu’u atu ‘Eiki Sea ‘a e vaha’a taimi mei he ‘aho ni ko u vakai hifo ki he ki’i taimi tepile ko eni ‘Eiki Sea ko e ‘aho 13 ‘eni ...

<009>

Taimi: 1025-1030

Mo’ale Finau: ... ‘oku ‘osi fakapolokalama’i ‘a e ngaahi *talk back* ‘o lele ai pē ia ‘o fononga ai pē ‘Eiki Sea ‘o a’u ki he *public hearing* ‘o e ngaahi lao ko eni ‘e 3 na’a ku fokotu’u atu. ‘I he ‘aho kotoa pē ‘o a’u ki he ‘aho Tokonaki ‘Eiki Sea pea ‘i he ‘aho 27 ki he ‘aho 1 ‘o ‘Akosi ‘Eiki Sea ‘oku ou vakai hifo ko e ‘aho ia ‘oku fokotu’u ki he *report drafting*, mo e *transcription of minutes*. ‘Eiki Sea ki he motu’a ni ‘oku ou tuku ha fakamālō lahi ‘aupito ‘aupito ki he kau ngāue. ‘Ikai ke ‘i ai ha fo’i ‘aho ia ‘Eiki Sea ‘e hala ai ‘i hano fakapolokalama’i ‘a e ngaahi lao ko eni ne u fakahoha’a atu ki ai ‘Eiki Sea, ‘a e ngaahi *talk back*, ‘o a’u ai pē ki he *public hearing* pea a’u ai pē ki hono fokotu’utu’u ‘o e ngaahi *report drafting* ‘o lele mei he Monite ki he Tokonaki ‘Eiki Sea. Pea a’u ai pē ki he ‘aho 27 ki he ‘aho ‘uluakí ko e *report drafting* pea ‘i he ‘aho 3 ‘o ‘Akosi ‘Eiki Sea ‘oku fokotu’u ai ko e *Standing Committee*, ko e *first draft* ke vakai ki ai ‘a e komiti, ‘aho 3 ‘o ‘Akosi. ‘Aho 4 ko e *report editing* ‘aho 5 ko e *Standing Committees meet on final draft*. Pea ko e ‘aho 6 ko hono *finalize* ia ‘o e lipooti ‘o *submit* ki he Kalake ‘o e Fale Alea ‘Eiki Sea.

Kole toki fainolo Lipooti Komiti Lao he ngaahi lao he ‘aho 3 ‘Akosi

Ko e ‘uhinga ‘oku ou fakahoha’a pehé ni ai ‘Eiki Sea ke u fakahā pē ki he Feitu’u na mo e Fale ni na’e ‘ikai ke fai ha tuku ha ivi ko e ‘aho kotoa pē ‘oku faka’aonga’i ‘Eiki Sea. Ko ia ‘oku ou fokotu’u atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea, fakamolemole mu’a mo e Hou’eiki kae tuku mai mu’a ha faingamalie ‘o e lao ko eni ‘e 3 ko eni tñaki mai mo e *mental health*, ke mea’i pē ‘Eiki Sea na’e fokotu’u mai ‘e Mapa Puloka ‘i he’etau komiti ‘a e lao mahu’inga ko eni ‘Eiki Sea. Ko ia ‘oku ou kole atu ke tuku mai mu’a ha faingamalie ki he ‘aho 6 ke mau *finalize* ai ‘a e lipooti pea tau toki foki mai ‘Eiki Sea, ko ia pē mālō.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā ...

Tui ne ‘osi fe’unga taimi ne tu’utu’uni Fale Alea ke ngāue ki ai Kōmiti Lao

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki, kae ‘uma’ā ‘a e tēpile ‘a e kau Fakafofonga ‘o e Kakai. ‘Eiki Sea, ‘oku tui ‘a e motu’a ni ko e taimi ko ē ‘i he tu’utu’uni ‘oku ke me’a mai ki ai na’e ‘osi fe’unga pē ia. Na’e ‘osi ‘i ai ‘a e feme’a’aki ‘a e komiti pea kole ke fai mo fai ‘a e me’a ko eni ‘i he *within* ‘o e taimi ko ē ‘oku tuku mai ‘e he tu’utu’uni. Ko e ‘aho ni kole ke fakalōloa, te tau tu’o fiha ‘a e fakalōloa ‘o e ngāue ni ‘Eiki Sea fiema’u ‘a e ngāue ke hoko atu ‘a e ngāue ‘a e fonua. He ‘ikai ke hoko ‘a e tu’utu’uni ho Falé ‘Eiki Sea ke ‘a’alo ‘a e Pule’angá ia kimu’a kae ‘a’alo ‘a e Falé ia kimui. Te tau fakalakalaka fēfē ai ‘i he founa ngāue ko eni? ‘Oku ou kole atu ‘Eiki Sea ko e *consultation* na’e ‘osi lipooti pē na’e ‘osi lava kakato hono fai ‘o e me’a ko ia. Ko eni ‘oku to e kole ha to e uike ‘e 2.

Sea ‘oku ou faka’apa’apa ‘aupito au ia ki he kole, ka ‘oku ou tui kuo fe’unga ‘a e uike ‘e 2 ko ē na’e tuku mai ke fai ai ‘a e to e ngāue fo’ou ko eni koe’uhi na’e ‘osi fakamole ‘a e Pule’anga ke fai ‘a e ngaahi *consultation* ko eni ‘i he ngaahi lao ko eni pea ko ene kakato eni tuku mai ai ki he Fale ni. Kapau te tau pehé ni ‘Eiki Sea ta ‘oku tonu ke fakahū mai ‘emau ‘ū lao ki he ta’u fakapa’anga ko ē kimu’a koe’uhi ke ngāue’i ke fai ‘a e toutou toloi ko eni ke a’u mai ki he taimi ni kuo lava ‘o ngāue’i kae hoko atu ‘a e fakalalakaka ‘o e ngāue ko ē ki he fonua. ‘Oku ‘ikai ko ha lao eni ia ‘Eiki Sea ke mau vahe ai ‘o fa’o ha seniti ‘i homau kato. Ko e lao eni ke fai ai ‘a e ngāue fakalalakaka ‘o e fonuá kimu’a koe’uhi ko e toenga ‘o e fonuá fakalukufua. ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga e lao ia ko eni ki ha vahenga ‘o ha taha. ‘Oku ‘uhinga ia ki he fakalukufua ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ou faka’apa’apa pē au ki he fiema’u ko eni ‘a e ...

<005>

Taimi: 1030-1035

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... ‘a e Sea e Komiti Lao ka ‘oku ou tui ‘Eiki Sea na’e ‘osi tuku mai pē he tu’utu’uni ngāue ‘a e taimi fe’unga pea kuo fe’unga ka tau hoko atu ‘a e ngāue ki he Lao ko eni ngaahi lao ko eni ‘Eiki Sea mālō ‘aupito.

Mo’ale Finau: Sea tapu atu ki he Feitu’una kae fai atu pē ha ki’i fakahoha’a ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ‘oku ‘ohake ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘a e *principle* ‘o e fakapotopoto pea ‘oku mo’oni ‘a e ‘Eiki Minisitā. Pau ‘e mea’i hifo e Feitu’una Sea ko e fo’i ‘aho pē ‘e ua hē ‘oku fakataha ai ‘a e komiti ‘a e motu’a ni ‘a ē ‘oku ou Sea ai ‘aho pē ‘e ua ko e ‘aho 6, ko e 3 mo e ‘aho 5 mo e ‘aho 6 ‘aho pē ‘e ua ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko ē ‘oku ‘ohake he Minisitā ‘emau vahe ke mau ōmai ‘o vahe ‘o hangē ‘oku faka’uhinga’aki ‘oku kovi hono toho e ngāue ‘Eiki Sea. ‘Oku kovi e toho e ngāue. ‘Eiki Sea ko e Lao mahu’inga eni tautefito ki he *Foreign Investment* pea mo e *Employment Relation*.

Lord Tu’iha’angana: Fakatonutonu pē ki he, ‘oku ma’u hala ‘a e, tapu mo e Feitu’una mo e Hou’eiki ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ‘a e ‘Eiki Minisitā ia ki he vahe ‘a e kōmiti. Ko ‘ene ‘uhinga ‘a’ana ko e mahino ki he motu’a ni ‘ikai ko ha lao eni ko e fa’u ko e ‘uhinga e lao ke vahe ha fa’ahinga pē ko e hā ko e ‘uhinga ia. ‘Oku ‘ikai ke me’a ki he vahe kōmiti. Ko e ‘uhinga pē ‘a’ana ia ‘oku ‘ikai ko ha lao eni ke vahe ai ha taha pē ma’u ai ha monū’ia ha taha. Ko e vahe ke, ko e lao ki he fonua ke ngāue’aki ki he fonua fakalukufua mālō.

Mo’ale Finau: Sea ‘oku ou faka’apa’apa pē au ki he me’a ko eni.

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: ‘Io ‘oku fakatonutonu atu pē Sea. Ko e ‘osi ko ē hono tali ‘etau Patiseti na’e fai e kole ke fai mo fai ha fakataha. Na’a tau nofo noa ai pē he ngaahi fo’i uike pea toki ui e fakataha. ‘Eiki Sea ‘oku ‘osi e uike ua ‘oku ‘ikai ke me’a pea tuku e lau vahe he ‘oku te’eki ai ke tau vahe. Ko e fanga ki’i komiti eni ‘e fiha ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha vahe. Tau ‘ai e ngāue ke lava ia ko e me’a ia ‘oku mahu’inga. Ko ia ‘oku ou kole atu Sea ke tuku ā e fakalōloa taimi ka tau fai mo tau fai ha ngāue mālō ‘Eiki Sea.

Tui ‘oku mahu’inga ke mā’opo’opo ‘omai kakai honau le’o he ngaahi Lao

Mo’ale Finau: Sea ‘oku ou faka’apa’apa pē au ‘Eiki Sea. Ko u tui Sea ‘oku ‘ikai ko e laumālie

eni na'e 'oatu 'aki e kole 'a e motu'a ni 'Eiki Sea. Ko e lao mahu'inga 'eni *Employment Relation* pea mo e *Invest, Foreign Investment Bill* 'Eiki Sea. 'Oku ou tui 'Eiki Sea 'oku mahu'inga 'aupito 'aupito eni ke fakapapau'i 'oku ma'opo'opo 'a hono 'omi fakalukufua 'a e le'o 'o e kakai 'o e fonua kae pehē ki he ngaahi pisinisi 'Eiki Sea pea 'oku 'i ai 'a e tui 'a e motu'a ni 'Eiki Sea manatu'i Hou'eiki na'e 'ikai ko e lao pē eni 'e ua na'e 'ohifo ki lalo ki he ngaahi komiti.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Fakatonutonu atu Sea. Ko e *Employment Bill* ko e tokotaha pē na'e lāunga mai ko e fiema'u e *Trade Union*. Na'e 'osi fakamahino pē ki he tokotaha ko ia he taimi na'e fatu ai e lao ko eni ki'i talitali atu e *Trade Union* toki vakai ha taimi 'amui tau 'uluaki feinga ke langa e 'ikonōmika e fonua me'a ia 'oku kole 'Eiki Sea.

Mo'ale Finau: Sea mo e Hou'eiki ...

Siaosi Pohiva: Sea fakamolemole ki'i tokoni atu. Tapu pē mo e Feitu'una 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Palēmia mo e Kapineti pehē ki he Hou'eiki. Sea mou me'a ange ko e ongo mēmipa eni he Komiti Lao. Na'e totonu ke na 'uluaki femahino'aki ki he 'ena ngāue ko ē 'oku fai pea na toki 'omai ki Fale ni. 'E mole e taimi hotau Fale ni 'o tautolu he'enua ōmai naua 'o fakafekiki 'a e me'a ko ē na'e totonu ke na 'uluaki femahino'aki ai Sea mālō.

Mo'ale Finau: Sea 'oku ou fakamālō atu pē au ki he ngaahi tokoni pea ko e Fale pē eni 'Eiki Sea 'oku tau 'ohake ai 'a e anga 'etau ngāue pea mo e anga 'etau fakakaukau. 'Eiki Sea na'e lahi 'aupito e ngaahi ...

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu pē kātaki pē 'e Sea e Kōmiti Kakato 'a e fika 'uluaki ko ē 'o Tongatapu 'Eiki Sea. Kātaki 'o toki fai e tafulu ia he 'e he Sea 'oku 'ikai ke ke kau koe hono tafulu'i kimautolu. Mālō.

Mo'ale Finau: Mālō 'Eiki Minisitā. Ko ia ai Sea ko e ngāue ko eni 'Eiki Sea ko e lahi taha hono mafatukituki na'e hilifaki mai he kau ngāue 'a e Fale Alea 'Eiki Sea. Ko e motu'a ni ko hoku fatongia pē ko 'eku muimui'i ke nau toki 'omai hono ngaahi lipooti 'Eiki Sea. Pea ko e lelei taha eni 'Eiki Sea na'e fakahoko he tu'unga mātu'a mo e tu'unga kaunanga 'o e fale ni ki he ongo lao ko eni 'Eiki Sea. Lave'i pē he motu'a ni 'Eiki Sea na'e lahi pē foki mo e ngaahi lao kehekehe pea ko ia 'oku ou faka'apa'apa pē au ki he ivi ngāue ma'u 'e he ni'ihī ko eni 'Eiki Sea. Pea ko ia 'oku ou fokotu'u atu pē 'e au pea kapau 'oku pehē 'e he Fale ni 'oku totonu ...

Poupou ki he taimi tēpile mei he Sea Kōmiti Lao

Mateni Tapueluelu: Sea ka u ki'i tokoni mu'a ki he Fakafofonga kapau 'e laumālie lelei. Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea kae pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Mālō ho'omou laumālie ki he pongipongi ni ko e uike fo'ou ko eni. Fakamālō ki he Palēmia...

<007>

Taimi: 1035-1040

Mateni Tapueluelu : ... ko e lotu lelei 'oku kamata'aki e Fale Aleá. Sea ko e kaveinga ko ení Hou'eiki, ke mou angalelei pē ko hono 'uhingá ko e tu'u ko ia 'etau Tu'utu'uní 'oku ne tuhu mai he 131 ha uike 'e 2 pē lahi ange 'a ia 'oku pehē 'e he Falé 'oku taau. 'A ia 'oku 'osi hanga pē 'e he 'etau Tu'utu'uni 'o fakatokanga'i 'e lava ke lahi ange 'i he uike 'e 2. 'E Hou'eiki ko e lao eni 'e 3, pea 'oku hanga 'e he fengāue'aki ko eni 'a e Komiti Laó mo e kau ngāué, 'o 'omi 'a e ki'i polokalama ko ení ko e tulituli ke fai ha *public consultation*, fai mo e *public hearing* 'o fokotu'utu'u ko ē ko 'emau faka'amú 'amautolu ke vave. Ka 'oku mau loto Sea ke tukuange ke ha'u ke mā'opo'opo mo maau, ko e lao mafatukituki 'e 2 mo e Lao ki he *Mental Health* 'o 3 'aki Sea. 'Ikai ke lava ke fakavave'i kovi, pea ko e anga ia 'o e kolé. Na'a mau kole pē ke fengāue'aki mo e kau ngāue ke 'omi vave ha taimi tepile ke fai ha sio ki ai, ke fakavave'i 'a e ngāué. Pea mou angalelei mu'a 'e Hou'eiki ko e lelei taha eni ko ē 'oku ma'ú, 'oku 'omí pea 'oku mau pou pou ki ai mo kole. Ko 'ene tukuange pē eni 'o 'alú ko 'ene 'alú ia, 'ikai ke to e lava 'o foki, ka 'oku mau loto ke 'alu pē 'i he founga 'oku maau pea mo ma'opo'opo Sea. Ko e 'uhinga ia e ki'i taimi ko eni 'oku fai ai e kolé, pea 'oku ou tui pē Sea 'e laumālie lelei e 'Eiki Minisitā. Ko u 'ilo pē 'oku fakavavevave e Pule'angá Hou'eiki mou kātaki 'oku 'ikai ke pehē ia ko e feinga ke toloi ka ko e anga pē ia e founga ngāue ko ia 'oku tau lele'aki he taimí ni. Ko e 'omi pea 'omai leva ia ke fai ha talanoa ki ai 'e Sea, mo e pou pou atu ki he taimi tepile 'oku fokotu'u mai 'e he Sea Komiti Laó. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Mālō Sea.

Fiema'u fakama'ala'ala he tu'unga ngaahi Lao 'e tolu tukuhifo ki he Komiti Lao

'Eiki Sea : Kātaki pē 'Eiki Minisitā te u toki tuku atu ho faingamālie ka ko e tokoni pē ki he feme'a'aki ke fakama'ala'ala 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi lao 'e 3 ko ení. Ko e *Employment Relation* ...

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Ko e 'uhinga pē Sea 'eku kolé, hangē ko ē ko e *Foreign Investment*. Ko e fo'i lao ko iá na'e 'osi tali he Falé ni, ko hono fo'i fakatonutonú ko e kupu pē 'e 5 'oku fakatonutonu ai pea na'e 'osi tali, pea foki mei he Fakataha Tokoní ko e fo'i kupu ko ē 'e 5 kuo 'osi fakatonutonu. 'A ia ko e 'uhinga ko ē, 'eku 'uhinga 'a e motu'á ni ko e me'a ko ení na'e 'osi fai kātoa ia 'i he Falé ni kimu'a. Te tau to e *repeat* 'a e ngāue tatau pē. Mālō Sea.

Kehekehe 'a e ngaahi fiema'u ngaahi Lao 'e tolu he Kōmiti Lao

'Eiki Sea : Hou'eiki ko e lao 'e 3 ko ení, kapau te tau ngāue tahataha pē ki he ngaahi laó koe'uhi 'oku kehekehe 'a e ngaahi fiema'ú. Ko e *Employment Relation Bill* na'e fakataha tu'o 3 'a e Komiti Laó ki ai, pea na'e 'osi 'i ai 'a e ngaahi fetalanoa'aki pea mo e potungāue ko ia 'a e 'Eiki Minisitā. Pea ko e aofangatuku 'a e komiti na'a nau tali he kotoa 'a e Hou'eiki Mēmipa ko eni 'o e Komiti ko eni ki he Laó ke fakahoko e *public consultation*. 'A ia ko e *talk back* 'e 5 mei he 'aho 16 Siulaí ki he 'aho 6 'Akosi pea fakakakato 'aki leva 'a e *public hearing* mei he 'aho 22 ki he 'aho 24. Ko e tu'unga ia 'oku 'i ai 'a e Lao ko ē ki he *Employment Relations*.

Ko e Lao ki he *Foreign Investment* na'e fakataha 'a e komiti pea, 'a ia na'e fakataha 'a e Komiti Laó fakataha pea mo e Komiti ki he Ngaahi Ngāue ki Mulí, 'a ia 'oku Sea ki ai 'a Vava'u 14. Ko e komiti 'e 2 ko iá na'e tukuhifo ki ai 'a e *Foreign Investment Bill*. Na'e fai 'enau fakataha 'e taha pea na'e fakahoko 'enau *consultation* pea to e tu'utu'uni pē 'a e komiti ke fakahoko 'a e *talk back* 'e

4 'o kamata mei he 'aho Monite 'aho 13 'o Siulaí pea mo 'enau *public hearing* 'e 4, mei he 'aho 20 'o Siulaí.

Pea ko e lao ko ia hono 3 na'e tukuhifo ki he Komiti Laó ko e *Mental Health Bill* na'e fakahoko 'enau fetalanoa'aki pea mo *Dr. Mapa Puloka* pea mo e *CEO* pea mo e 'Ateni Senialé, pea na'e tu'utu'uni 'e he komiti 'oku 'ikai ke to e fiema'u ke hoko atu ha *public consultation* 'i he lao ko íá. 'A ia ko e Lipootí 'a e Komiti Laó ki he *Mental Health Bill* ko ia pē 'oku toe ke fakahū maí, ka ko e *Foreign Investment Bill* pea mo e *Employment Relation Bill* ko e ongo lao 'e 2 ko ení 'oku fokotu'u mai 'e he komiti ...

<008>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Sea: ... ke hoko atu 'enau *public consultation* pea na'e to e fakahā mai he Kalaké na'e 'i ai pea mo e *email* mei he Minisitā 'o *endorse* 'a e *public consultation schedule* ko ení. Ko e tokoni ia ki he feme'a'akí. Hou'eiki 'oku 'i ai mo e ngaahi lao kehe na'e tukuhifo ki he 'ū komiti ki he Komiti Ngoué pea mo e *Environment*. 'Oku te'eki ai ke na ke lipooti mai e Sea 'o e ongo komiti ko ia kapau te tau ngāue fakalukufua pē ki he 'ū lao ko eni. Tongatapu 5.

Lipooti tu'unga 'i ai ngāue Komiti 'Atakai & Feliuliaki 'Ea

Losaline Ma'asi: Mālō Sea tapu pea mo e Feitu'una pea fakatapu heni ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa ho Fale 'Eikí, 'atā mu'a ki he finemotu'a ni ke 'oatu pē ha ki'i lipooti nounou fekau'aki pea mo e ngāue ko ia 'a e Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakai pea mo e Feliuliaki 'a e 'Eá. 'Uluakí pē 'oku 'i ai 'a e fakamālō lahi heni ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Tu'uma'ú 'i he fengāue'aki fakataha pea mo e kau ngāue 'o e Fale Aleá 'i hono fakahoko 'o e ngaahi fatongia ko ia na'e tuku mai ki he komiti. Uike ua ko eni kuo 'osí Sea ne lava ai 'o fakahoko 'a e, 'uluaki uiké ne lava ai 'o fakahoko 'a e fakataha 'a e komiti pea fai ai pea mo e *consultation* pea mo e Potungāue ko ia Potungāue Fonua pea mo e Savea pea pehē foki ki he kautaha ko ia na'e 'i ai 'enau fiema'u pē, 'i ai 'enau *concern* fekau'aki pea mo e Lao Fakaangaanga ko eni ki he Vaí. Hili ko ia na'e tu'utu'uni leva 'a e komiti ke hoko atu e *talk back* 'i he 'uluaki uiké ia 'o lava ia lele ia he 'uluaki uiké. Uike leva hono uá na'e fakahoko ai e *public hearing* 'i he uike kuo 'osí 'o a'u pē ia ki he taimi na'e 'ikai ke to e 'i ai ha taha na'e to e 'i ai ha'ane, na'e to e foki mai 'o fiema'u koe'uhí ke hoko atu 'a e fakataha ko eni pea na'e 'omai pea mo e tohi mei he *civil society* fakataha pea mo e *Agricultural Growth Committee* ki he ngaahi *issue* pē 'oku nau tokanga ki ai pea na'e fai leva 'a e kole ki he Potungāue, Savea kae 'uma'ā 'a e Ngaahi Koloa Fakaenatulá ke 'omi mu'a ha'anau tali 'o fekau'aki pea mo e ngaahi fiema'u mei he ngaahi sekitoa ko 'ení pea kuo 'osi maau 'a e 'uluaki tatau ia 'o e *draft* ko ia 'o e lipooti 'a e komiti ka 'oku fakatatali pē eni koe'uhí ke a'u mai pea mo e tali ko ia mei he potungāue mo e 'Eiki Minisitā 'o e Fonuá mo e Saveá kae 'uma'ā 'a e kau ngāue fekau'aki mo e ngaahi *issue* ko ia.

Kole ke fakakakato ngāue Kōmiti 'ātakai & Feliuliaki 'Ea ki he uike kaha'u

Ko e hili ko ē, ka ma'u mai e 'ū 'a e fiema'u ko eni mo 'enau talí 'e fakahoko leva ha fakataha 'i he uike ni pea 'e maau leva 'a e lipooti ko u tui pē ki he uike kaha'u pea ko u kole atu pē Sea ha

ki'i faingamalie koe'uhí ke fakakakato mai e ngaahi fiema'u ko eni, fokotu'u atu. Mālō.

'Eiki Sea: Kole atu ki he Fakafofonga Tongatapu 8 ko ia 'oku Sea 'i he Komiti Ngoue' fekau'aki pea mo e Lao ki he Me'akaí.

Lipooti tu'unga 'i ai ngāue Komiti Tu'uma'u Ngoue mo e Toutai

Semisi Fakahau: Fakatapu ki he Feitu'una 'Eiki Sea pehē foki ki he 'Eiki Palēmia, Hou'eiki Minisitā Kapineti pehē foki ki he kau Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'o e fonuá pehē foki ki he kau Fakafofonga 'o e Kakaí. 'Oatu 'a e fakafeta'i, 'a e fakamālō lahi 'aupito ki he Feitu'una he faingamalie ko eni ke fakahoko atu ha ki'i fakamatala nounou pē fekau'aki pea mo e Lao Fakaangaanga ko eni ki he Me'atokoní. Ko e lao ko eni 'oku fu'u mahu'inga 'aupito 'aupito he ko e lao, 'oku 'ikai ko ha lao eni 'oku si'isi'i koe'uhí ko e mahu'inga ko ē me'atokoní ki he mo'ui ko ia 'a e kakai 'o e fonuá pea 'ikai ke ngata ai ka ko hono to e hū atu ko ia me'atokoni mei he fonua ni ki muli ke hao, ki he tu'unga lelei ke ma'u me'atokoni mei ai 'a e kakai ko ē 'o e ngaahi fonua 'oku hū atu ki ai 'a e ngaahi me'atokoni ko eni. Ka ko e ngāue lahi 'aupito 'oku fakahoko he kau Mēmipa pea ko u fakamālō atu 'aupito he ko e ongo komiti tu'uma'u 'e ua 'oku na fakahoko fatongia fakataha ki he lao ko eni. 'A ia ko e Komiti Tu'uma'u ko ia ki he Ngoue mo e Toutai mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Faka-Sōsialé. Pea na'e fakahū foki ki he Fale Aleá 'a e Lao Fakaangaangá he 'aho 13 ko ia 'o Fepueli pea tukuhifo mai tu'utu'uni 'a e Falé ke fakahifo mai ke tukuhifo ...

<009>

Taimi: 1045-1050

Semisi Fakahau: ... foki he Komiti Tu'uma'u ko eni 'i he Me'atokoni pea mo e Komiti Tu'uma'u ko ē ki he ngaahi me'a Fakasōsiale 'i he 'aho 18. Pea hoko leva 'a e ngaahi fakataha ko ia 'aho 18, pea to e hoko mo e fakahoko mo e fakataha 'a e ongo komiti 'i he 'aho 25 mo e 'aho 30 'o Sune. Pea ko e me'a ko ē 'oku mahino mai ko ē ki he komiti 'oku fiema'u ia ke to e fai 'a e talatalanoa pea mo e kakai koe'uhí ke 'i ai 'a e femahino'aki lelei 'aupito 'aupito fekau'aki pea mo e fakaikiiki 'o e lao ko eni. Ko ia na'e 'i ai leva 'a e tu'utu'uni ke fai 'a e fokotu'utu'u ki he sekelitali ke fokotu'utu'u leva 'a e palani ko ia ki he fakahoko ko ia ki he kakai koe'uhí ke lava 'o fakahoko 'a e ngāue fakataha ko ia, mei he 'aho 3 ko ia 'o e, 'aho 3 na'e fakahoko leva ai 'o tukuange atu 'a e lao 'i he *website* pea, 'o fakahoko leva ki he kakai 'o e fonua kae tautautefito ki he ngaahi sekitoa ko ia 'oku nau fekau'aki hangatonu pea mo e me'atokoni ke nau mea'i 'a e ngaahi me'a ko eni. Pea fokotu'utu'u leva mo e pēnolo ke nau fakahoko 'a e *talk back*, pea maau 'a e ngaahi me'a ko eni pea na'e kamata ia 'i he 'aho ko ia hono 6 'o hokohoko mai ai 'a e felāfoaki 'i he polokalama ko ia 'o e lētiō, a'u mai ki he 'aho 9 pea pehē foki ki he 'aho 10. Pea to e hoko atu pē 'i he 'aho ko ia hono 'aho 14, 'io, pea ko e 'aho 14, ko e taimi ko ia na'e tukuange atu ai ko eni na'e to e kole foki ki he kakai ke nau lesisita mai pea tukuange atu mo e foomu ke nau lesisita 'enau fie kau mai ko ia ki he fakataha ko ia mo e kakai. 'A ia ko e tu'u ko eni 'i he taimi ni 'oku maau 'a e me'a kātoa pea ko e 'amanakí ke fakahoko 'a e fakataha ko eni 'i he 'aho 14 'a ia ko 'apongipongi pea hoko atu ai pē ki he 'aho 15 pea to e hoko atu ai pē 'a e ngāue ko ia ke kamata 'a e ngāue ko ia ki hono fokotu'utu'u ko ia 'o e lipooti totonu ko ia 'o fakatatau ki he ola ko ia 'o e ngaahi fakataha ko eni.

Kole Kōmiti uike 2 ke fakakakato ngāue Kōmiti ki he Lao Me'atokoni

Ko ia ai 'Eiki Sea 'oku 'oatu 'a e kole mei he motu'a ni pea mo e Sea ko ia 'o e Komiti ko ē Ngaahi Me'a Fakasōsiale ke tukuange mu'a ha ki'i faingamalie ha uike 'e 2 ke fakahoko ai 'a e fakahoko fatongia ko eni ke fakakakato koe'uhi ko 'ene lava ko ia pea 'oku tui 'e ola lelei 'aupito ke lava 'o a'usia 'a e taumu'a ko ia koe'uhi kae, ka fakahū ki he Fale pea kapau 'e tali 'e he Fale 'e fakapekia leva 'a e Lao Fakaangaanga ko eni 'a e Lao ko ē ki he Me'atokoni ko ia 'o e 2010. Ko ia pē 'Eiki Sea 'oku mau, ko e ki'i fakamatala fakanounou 'oku lava 'o tuku atu mālō.

'Eiki Sea: Kātaki pē Tongatapu 8, na'a ke lipooti mai 'oku mou lolotonga tānaki 'a e lesisita 'o e ni'ihi 'oku 'amanaki ke mou fakataha 'apongipongi? 'I ai ha fakafuofua ki he tokolahi 'o e kakai?

Semisi Fakahau: Ko ia, ko ia 'oku ou, na'e tufa pē 'a e, 'io na'e fakahoko pē 'eni kimu'a pea, 'o lesisita ki ai 'a kinautolu ko ia 'oku fie kau mai ki he fakataha pea kuo maau 'a e teuteu ki ai, ke fakahoko 'a e fakataha 'apongipongi, pea mo e, ko 'apongipongi pea mo e 'aho 14 mo e 'aho 15.

'Eiki Sea: Ko ia, ko eni 'oku lipooti mai 'e he Kalake ko e toko tolungofulu tupu kuo 'osi lesisita ke mou fakataha 'apongipongi.

Semisi Fakahau: Mālō.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Ngoue.

'Eiki Minisitā Ngoue: Tapu pē pea mo e Feitu'una, mālō ho'o laumālie lelei 'Eiki Sea, tau a'usia 'a e fu'u māhina ko eni ko Siulai, laumālie 'a e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Kapineti, laumālie lelei e Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā e kau Fakafofonga, kae 'uma'ā 'etau kau ngāue. Sea, ko 'eku tu'u hake pē au ia koe'uhí ke u fakahā ke mea'i 'e he Fale ni kau eni 'i he lao na'e 'ikai ke u tui au ki ai. Talu 'a e kamata hono 'omai 'a e lao ko eni tapu ange mo e Feitu'una 'Eiki Palēmia na'e 'osi 'omai 'a e lao ia ko eni ki he Fale ni, nau kau au mo e Minisitā Polisi he taimi na'a ma kei 'i he Fakafofonga hono ...

<005>

Taimi: 1050-1055

Eiki Minisitā Ngoue: ... fakafepaki'i e lao ko eni. Pea 'oku talu e fai e fakataha ia ko eni te'eki pē ke u ha'u au ki he fakataha ko eni 'Eiki Sea. Ko e hā hono 'uhinga Sea na'e 'i ai e kupu ia na'e 'ikai ke u sai'ia he lao ko eni. Pea 'oku ou kole atu Sea 'a e komiti hā e me'a 'oku mou to e 'ave ai ke 'ave uike ua pe lōloa ange ko e lao eni na'a mou fa'u. Lao eni he taimi na'a mou Pule'anga ai ke hā ke vakai'i'aki e me'atokoni 'oku fe'unga mo taau ke 'ilo ai e kakai 'o e fonua.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā ko ho'o fakamo'oni 'oku fakahū mai ai e lao ko eni 'o kapau 'oku ke loto ke fakafoki pea ke me'a mai ke fakafoki.

Tokanga ki hono puke fuoloa Kōmiti Ngoue & Toutai Lao Me'atokoni kae mai fai mo alea'i

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea tuku mu'a ka u 'oatu 'a e me'a he hangē 'oku ou ki'i loto mamahi au 'i hono to e 'ai 'o tuku fuoloa pehe'i e lao. Fai mo 'omai e lao ke fai mo tau alea'i he 'oku ou sai'ia he fo'i lao Sea hono tu'u e kupu ko eni 'ange e mafai ki he kau 'ofisa ke nau hū fakamālohi ki ha 'apī pē kuo 'osi to'o e kupu ko ia Sea pea 'oku ou ongo'i ko u fiemālie ai. Ko e me'a nau fakamo'oni ai Sea. Kupu ko ia na'e 'asi ia he lao ko ia 'oku mou mea'i pē he Minisitā Mālōlō ka ko e Sea 'a e Komiti Ngoue. Ko e 'uhinga Sea na'a ku fakamo'oni ai ko hono 'uhinga ko hono to'o e kupu ko ē he 'oku 'ange ki he kau 'ofisa ke nau hū 'i he taimi pē 'oku nau 'ilo'i 'oku 'i ai ha me'akai matamata mai hūfanga he fakatapu 'oku 'ikai ke fakalao pē 'oku 'ikai foki ke u fa'a sai'ia. Sai ange pē ke o ki he Fakamaau'anga 'omi e ki'i tohi pea nau toki hū ka 'oku to'o e kupu ko ia ko e me'a na'a ku fakamo'oni ai Sea. Pea 'oku ou kole atu ki he komiti ko eni mou tuku ā he ko e fu'u lao pē eni ia 'amoutolu na'a mou fa'u. 'Omai ki heni ke fai mo tau tali kae hoko atu hono fa'u e *Regulation* ke fakaivia e kau ngāue 'i he potungāue ke nau fai 'o taau ki he tefito'i lao 'oku mou lolotonga pukepuke he taimi ni. 'E lōloa ange ko ē ho'omou me'a atu mo e lao to e tuku he uike 'e ua. 'Amusia moutolu, 'amusia moutolu he koe'uhī 'oku 'i ai e ngāue 'oku mou fai 'i he vaha'a taimi 'etau mālōlō 'oku to e 'i ai 'a e monū'ia makehe ai. Ka 'oku ou kole atu kia moutolu komiti fakafoki mai ā mu'a e fo'i Lao. 'Ikai ke u tui au 'oku totonu ke to e 'ave. Ko e fo'i lao ia Sea na'e 'i ai pē 'ū kupu 'oku *amend* ai ka ko hono mo'oni Sea na'e tu'utu'uni he Komiti Lao ia 'i he Pule'anga 'aneafi ke to e fakafoki kotoa mai kotoa e fo'i tefito'i lao ki heni. Hā e me'a 'oku mou to e 'ai ke mou to e o 'o talatalanoa mo e kakai. Me'a na'e totonu ke mou fai kimu'a pea hū mai e Pule'anga ko eni kuo 'osi mau pea mau pou pou. Ko e fo'i me'a pē na'a ku fakamo'oni ai ko u sai'ia he me'a ko ē na'a ku lave ki ai Sea ka 'oku ou kole atu Sea Komiti Ngoue fakamolemole 'alā 'omai ā e fo'i lao tuku atu e uike ua ia.

Tokanga ki he Kupu 131 e Tohi Tu'utu'uni e Fale

Ko e me'a 'e taha Sea 'oku ou ki'i tokanga ai kupu 131 'oku 'i ai ha fokotu'u mei he kakai ke fai ha *consultation* e lao ko eni pe ko e fakakaukau pē 'a e komiti ki he tu'utu'uni 'a e Feitu'u na ke 'ave ki he komiti pea nau loto nautolu ke fai ha *consultation*. Sea 'i he'eku faka'uhinga 'oku 'ikai totonu ke fai pehē e Fale ni ke tu'utu'uni pē ha ni'ihī tokosi'i ke nau o 'o fai e *consultation* kae hili ko ia 'oku 'i ai 'etau tu'utu'uni totonu ke tau muimui ai. Te'eki ke 'i ai ha taha ia he kakai e fonua 'oku nau fokotu'u mai ke fai ha *consultation* ki he 'ū lao ko eni. Tu'utu'uni pē eni e ki'i kau komiti ko eni Sea 'i he'enau loto pē nautolu ke fai ha'anau ki'i *consultation* ke nau vakai'i 'i he'enau fiema'u pē 'anautolu pea mahamahalo nai ko e loto ia e kakai Sea. Pea 'oku ne hanga leva 'o ue'i e loto e kakai 'io 'oku sai eni. Sea 'oku ou kole atu Sea kuo 'osi falala mai e kakai kia kimoutolu kau Fakafofonga ko e lelei taha ia kuo fili mei he ngaahi vāhenga ke mou me'a mai mou mea'i e lao mou mea'i e *Regulation* mou mea'i e tu'utu'uni mou mea'i e Konisitūtone, pea mou mea'i e founga ngāue. 'Eiki Sea ko u fokotu'u atu 'eku kole ki he komiti mou fakamolemole mou laumālie lelei fakafoki mai ā e fo'i lao ka tau fai ha feme'a'aki he ko e fo'i lao pē he taimi na'a mou Pule'anga. Kae 'uhinga kae fai mo tau nga'unu kae lava 'o fakamālohi'i e potungāue nau lava 'o puke 'a e ni'ihī ko ē 'oku nau 'ave holo 'a e me'akai 'oku tuku 'i tu'a 'o fuoloa ange Sea. Ko hono takai ko ē 'o fuoloa e lao heni Sea 'e faifai pea mau maumau lao hamau 'ofā ki he kakai 'o e fonua ke ta'ofi e ni'ihī ko eni pisinisi pea mau ala ki ai 'Eiki Sea hūfanga he fakatapu kae hili ko ia 'oku pukepuke he kau Fakafofonga ia e fo'i lao ko eni. Hā hono kovi fai mo tukuange mai e fo'i lao kae fai mo fai ha feme'a'aki ki ai pea kapau 'oku 'i ai ha fokotu'u mei he kakai. Sea

‘oku ou tali lelei ke fai ha *consultation* ka ko e lao ko eni ko e lao pē ia ‘a e Minisitā Mālōlō ko eni ‘a ia ‘oku Sea he Komiti Ngoue Sea. Mālō e ma‘u faingamālie....

<007>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Sea : ... Hou'eiki ko e ...

Kole ‘oua to e fai ha ‘a’ahi Fale Alea kae lele’i ‘u Lao e Pule’anga

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Sea ke u ki'i kole atu mu'a Sea. Tapu mo e Feitu'ú na Sea pea ke kātaki pē he toutou tu'u hake. Ko u kole 'aku ia ke 'oua mu'a 'e to e fai ha 'a'ahi, kae 'ai ai leva 'a e 'ū laó he lolotonga e taimi ko iá. Ke 'osi 'Eiki Sea pea toki vakai atu 'a e 'a'ahi ki Tisema.

'Eiki Sea : Toki fai e 'a'ahí 'i 'Akosi.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Ko ia 'oku ou laú koe'uhi 'oku 'alu atu 'a e 'ū *consultation* ko eni kapau 'e fai, 'e 'alu atu 'o 'a'u ki he taimi ko iá pea ko 'eku kole atú ke tuku ā 'a e 'a'ahí ia ka tau 'ai ai leva 'a e 'ū lao ko eni ke lava ia 'Eiki Sea.

Veivosa Taka : Sea fakatonutonu atu Sea. Tapu pea mo e Feitu'una, tapu mo e Fale 'Eiki ni. Ko 'eku fakatonutonu 'a e me'a ko ē 'oku me'a mai 'aki 'e he Minisitā *Trade* ke ta'ofi e 'a'ahí. 'Ai pē 'a 15 ia 'o ta'ofi, 'oku mau fiamālie pē kimautolu ki he me'a 'oku fokotu'utu'u mai 'e he Feitu'una Sea, pea 'oku ou tui ko e ngaahi me'a pē ia te tau lele aí. Ko 'etau toki 'osi eni 'etau me'a lotu 'a e 'Eiki Palēmiá, tuku ā 'a e fakafekiki ka tau 'ai ha me'a ke tau 'unu kimu'a. Mālō Sea.

Fakama'ala'ala Sea Fale Alea he kupu 131 (1) e Tohi Tu'utu'uni Fale

'Eiki Sea : Hou'eiki kimu'a pea tau mālōlō te u lau atu 'a e kupu 131 kupu si'i (1) 'E 'ikai ke ngāue 'a e Fale Aleá ki ha Lao Fakaangaanga hili hono lau 'uluakí ki ha taimi ko e uike 'e 2. 'A ia ko e uike 'e 2 ko eni na'e 'osi 'ave ki he ngaahi Lao Fakaangaanga ko eni, ka 'oku hoko atu pē tu'utu'uní, pē ko ha taimi 'oku lōloa angé aí 'e pehē 'e he Falé 'oku fiema'u ke faka'atā 'a e kau Mēmipa ke nau sivilivivi'i 'a e Lao Fakaangaangá. 'A ia 'oku tu'utu'uni leva kapau 'oku loto 'a e Falé ke hoko atu hono sivilivivi'i 'e he kau Mēmipá 'oku 'atā pē kapau 'oku loto ki ai 'a e Falé. Pea ki ha kakai 'o e fonuá ke nau fai ha ngaahi fokotu'u kae 'ikai ke kau heni 'a e, pea hoko atu leva ki he 'esitimetí mo e ngaahi lao 'oku me'a mai 'e he 'Eiki Palēmiá ko e lao fakavavevave. 'A ia ko e 'uhinga e kupu ko eni, ke faka'atā 'a e Hou'eiki Mēmipá ke nau sivilivivi'i 'o to e loloto ange 'enau 'ilo ki he laó, pea mo tukuange ha faingamālie ki he kakai ke 'omai ha'anau ngaahi fokotu'u. 'Oku 'ikai ke 'uhinga 'a e kupu ia ko eni ke tau toki ngāue pē ki ai 'o kapau 'oku 'i ai ha fokotu'u mai 'a e kakai. Ko e toki mea'i pē 'e he kakai 'o e fonuá e lao ko eni taimi 'oku tau lau ai 'i he Falé ni. Ko e kupu 131 'oku ne tukuange 'a e faingamālie ke 'omai ha'anau ngaahi tohi mo ha'anau ngaahi fokotu'u. Tau mālōlō ai Hou'eiki.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1120-1125

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Hou'eiki ko u tui au 'oku 'osi mahino e *issue* ia ko eni ko e me'a tau'ataina pē 'a e Hou'eiki Mēmipa 'i he'etau pālōtī ke mou fakahā mai e loto e Falé pē 'oku mou loto ke fakalahi e taimi 'oku fiema'u ke fakakakato 'aki e ngāue e ngaahi komitī pē ko 'etau kole ki he ngaahi komitī ke fakama'opo'opo mai 'enau ngaahi lipootī ka ko u kole atu pē Hou'eiki koe'uhī na'e 'i ai e ngaahi polokalama na'e fokotu'utu'u he kau ngāue ko eni 'ū komiti pehē foki ki he ngaahi komitī makatu'unga 'i he tu'utu'uni e komitī ke hoko atu 'enau ngāue ki he 'ū lao ko enī pea kuo lesisita mai e ni'ihī ki he Lao ko ena ki he Me'atokonī ki he fakataha 'apongipongī ka 'o kapau 'e loto e Falé ke fakangata ko 'ene 'osi ia e ngāué. 'E 'ikai ke to e fai ha ngāue ko e fakama'opo'opo mai pē ki he Fale ni ka ko e me'a 'e tahā Hou'eiki fakama'opo'opo mai ko ē lipooti e 'ū komiti ko eni mahalo 'e toki maau mai ia ki he konga faka'osi e uike ni pē ko e uike kaha'ú. Pea ko e me'a 'e tahā 'oku 'i ai e Lao Fakaangaanga 'e ua 'oku fakahū mai pea 'oku 'amanaki ke kole mai e 'Eiki Palēmiá ke fakahoko ia ko e Lao Fakaangaanga fakavavevave. 'I he'ene pehē 'e 'ikai ke to e lava ke tau ngāue ki ha me'a kehe kae 'oleva kuo maau 'etau ngāue ki he kupu fika 4 'etau 'asenitá.

'Eiki Minisitā Ako: Sea ko e ki'i kātaki kole fakama'ala'ala pē eni ia ki he tu'utu'uni Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Akó.

Tokanga ki he tu'u kupu 130 Tohi Tu'utu'uni fekau'aki mo e kehekehe lau lao mo e fakahā loto

'Eiki Minisitā Ako: 'I he kupu 130 Sea 'oku 'asi lelei pē ai 'a e 'uluakí 'oku lau 'uluaki ko ē laó. 'A ia 'oku kehekehe pē lau 'uluaki Sea, kupu si'i (1) ia pea ko e ua leva 'oku fai ai ko ē fakahā lotó. 'A ia 'oku kehekehe pē hono lau pea mo e fakahā lotó. 'I he'etau 'alu hifo leva ki he kupu 131 'oku 'asi leva ai 'e 'ikai ke ngāue 'a e Falé hili hono lau 'uluaki. Ko e fo'i lao ko eni 'e Sea na'e lau ia pea 'osi hoko atu ia 'o pālōtī'i. 'A ia 'oku tau 'ova tautolu he lau hangē ko ē ko e 130 'oku kehe kupu si'i (1) ko e lau pē kupu si'i (2) ko e pālōtī ia pē ko e fakahā lotó. 'Oku toki *apply* e 131 ia 'i hono lau pē 'o kapau 'oku 'osi pālōtī ia 'oku fakalaka ia 'i hono ngāue'aki e 131, ko e anga pē kole fakama'ala'ala.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea fakatapu pē mo e Feitu'una ka u tokoni pē ki he Minisitā Akó he me'a ko ē 'oku me'a ki ai. 'Oku mo'oni pē ia ...

<009>

Taimi: 1125-1130

'Eiki Minisitā Ngoue: ... ki he me'a 'oku me'a ki ai 'a e Minisitā Ako, pea 'oku angamaheni 'aki 'e he Fale 'Eiki ni 'a e founa ko ia ko e lau 'uluaki, pea kapau leva 'oku 'i ai ha fokotu'u mei he kakai 'o e fonua ko e 'uhinga ia 'o e kupu 131 'Eiki Sea, pau leva ke fakatokanga'i 'e he Fale ni, tuku ha uike 'e 2 pea to e vakai'i 'e he kau mēmipa pē to e lōloa ange pē lahi ange ke 'asinisini 'a

e lao ko ia pea toki fakafoki mai ki he Fale ni ‘Eiki Sea. Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku fokotu’u atu ai ‘e he motu’a ni ‘i he tui ‘a e motu’a ni ki he tohi tu’utu’uni kuo ‘osi a’u ‘a e ngāue ko eni ki ha tu’unga ‘oku ‘osi taimi ‘Eiki Sea fakafoki mai ki heni. Na’e te’eki ai ke ‘i ai ha fokotu’u ia mei he kakai ‘o e fonua ke ‘omai ke mea’i ‘e he Fale ni ‘oku makatu’unga ki ha lao ‘i he fonua ni.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā na’a ku ‘osi tali atu kimu’a pea tau malōlō ‘a e me’a ko ena ‘oku me’a mai ki ai.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea...

Ngaahi faka’uhinga fekau’aki kupu 130 Tohi Tu’utu’uni e Fale

‘Eiki Sea: ‘O kapau, me’a hifo ki lalo ‘Eiki Minisitā. Te u ‘uluaki tali ‘a e me’a na’e me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Ako ko e kupu 130 kuo pau ke mou lau fakalukufua. ‘Oku ‘i ai ‘a e kupu si’i 1, kupu si’i 2, kupu si’i 3. ‘Uluaki kuo pau ke tu’utu’uni ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ki he Kalake ke lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga. ‘A ia ko e Lao Fakaangaanga ko eni ‘oku tukuhifo ki he ‘ū komiti na’e ‘osi lau ‘uluaki. Kupu si’i 3 kapau ‘oku ‘ikai tali ‘e he Falé ‘a e lau ‘uluaki kuo pau ke lau kuo ‘ikai tali ‘a e Lao Fakaangaanga pea ‘ikai to e hoko atu ‘a e ngāue ki he lao ko ia. Ko e ‘uhinga ia ‘oku pālōti ai ‘a e lau ‘uluaki ke fakahū mai ‘o tali ‘e he Fale ni pea toki tukuhifo ki he ngaahi komiti.

‘Eiki Minisitā Ako: Mea’i Sea ‘oku ou tu’u pē ko e ki’i kole atu pē ke to e tānaki atu ‘a e ki’i fakama’ala’ala Sea. Tau angamaheni ‘aki pē ko hono lau hono ua ‘e lava leva ‘o fokotu’u atu te’eki ke pālōti ke tukuhifo. ‘A ia ‘oku tatau pē mo e faka’uhinga ‘a e motu’a ni ki hono lau ‘uluaki ko ena ‘oku te’eki ke pālōti te te lava kita ‘o ‘ai fakalukufua ka ko e fakafo’i fakakupukupu ‘oku mahino ai ‘oku kehe ‘a e lau, kehe e pālōti. Kapau leva ‘e pehē ‘oku tonu ke liliu ‘a e 131 ke pehē, hili hono tali ‘a e lau ‘uluaki.

Mateni Tapueluelu: Sea ko e ki’i tokoni pē eni. Sea ko e, tapu pē mo e Feitu’u na ko e ‘uhingá pē Sea kapau ‘e pehē ‘a e faka’uhingá ‘oku ‘uhinga ia ko hono laú pē pea tukuhifo ka ‘oku ‘ikai ke mahino pē ‘oku tali, he ko e me’a ko ē ‘oku fokotu’u mai ko ē ‘i he tu’utu’uni kapau ‘oku ‘ikai ke tali ‘a e lau ‘uluaki ko ‘ene ‘osí ia. Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku pau ai ke lau ke mahino ‘oku hoko atu kae toki ‘atā ‘ene hoko atu ki he ngaahi komiti. Pea ‘oku *clear* ‘aupito ‘a e tu’u ‘a e kupu 131, ko e *mandate* ia ‘oku ne tu’utu’uni mai ‘e ia Sea ke fai ‘a e ngāue ko ia. ‘Oku mau poupou atu ki he founga ngāue pē. Sea ‘oku ou ‘ohovale pē au ia ‘i he me’a ko eni ko hono ‘uhinga tapu pē mo e ‘Eiki Minisitā ko ē ha’ana ‘a e lao na’e fai ‘a e fetu’utaki ko ē ‘a e komiti ko e ‘Eiki Minisitā Leipa pē tapu mo ia na’a ne fakahoko mai ke *go ahead*, ‘a e polokalama *consultation* ko ia.

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Sea.

Mateni Tapueluelu: Na’a ne ‘osi *endorse* mai ‘e ia ka ‘oku kehe ‘a e pongipongi ni. Mālō Sea.

Fokotu’u fai feptalanoa’aki mo e kakai kae toloi alea’i Lao Fakavavevave Pule’anga

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Tapu mo e Feitu’u na Sea. Tapu mo e Fale ni. Ke ki’i fokotu’u atu

Sea ke, mahalo na'a tau nounou ange ai. Fokotu'u atu ke fai ā 'a e *consultation* kae tuku ā 'a e ongo fo'i lao ko eni 'oku 'omai ki ai ko ē 'a e tohi 'a e Palēmia, ke fai mo 'ai koe'uhi ko e founda foki na'e fai ko ē 'e he Pule'anga kuo 'osi, Lao Fakavavevave kātoa pē ia. 'A ia ko e me'a ko eni te mau fai 'emautolu 'ikai to e 'ai ha me'a ia, kae tuku ke 'ai mai 'a e lau ko ē 'a e kakai.

Mateni Tapueluelu: Sea kātaki ko e ki'i fakatonutonu pē. Kātaki pē 'Eiki Minisitā na'e 'i ai 'a e lao heni na'e 'omai 'e he Pule'anga na'e 'ikai ko ha Lao Fakavavevave ia, na'e 'ave *consultation* kitu'a Sea, na'e vilo ia 'i Tonga ni. Ko eni mou 'ai fakangatangata 'oku *limit* pē heni.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Ko ia ko e Lao Fakavavevave ia 'i he tu'utu'uni ia 'i he mafai 'o e Sea 'o e 'aho ko ia. Ka 'oku 'ikai ke tau to e lau ki ai Sea. Tau tuku ā eni ke hoko atu e *consultation* ka tau 'ai ā 'a e lao ko ē he kapau na'a mau loto mautolu ke 'ai tavale te mau fokotu'u atu pē ko e Lao Fakavavevave kātoa, kae tuku pē ā ke tau 'ai he loto ko ē 'o e kau tama ko ē. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Ako: 'Eiki Sea ka u faka'osi atu mu'a 'eku kole fakama'ala'ala 'aku Sea. Ko u tui na'e taumu'a pehē 'a e tohi tu'utu'uni Sea ke 'o ...

<005>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Minisitā Ako: ...Leva 'etau faitu'utu'uni pē 'e tali 'i he 'uluaki lau kae 'uluaki 'alu ki he kakai. 'Oku 'ikai ke 'uhinga eni ia e toki 'alu ia he 'osi 'etau pāloti ko eni.

'Eiki Sea: Ko 'eku tokoni atu ki he 'Eiki Minisitā Ako kapau na'e 'uhinga pehē 'a e tu'utu'uni 'e hiki leva 'a e kupu si'i tolu mei he 130 ki he kupu 131

'Eiki Minisitā Ako: Ko e 'uhinga pehē Sea

'Eiki Sea: Lau e kupu 130 fakalukufua 'a ia ko e kupu 130 lau 'uluaki 'o e Lao Fakaangaanga 'oku ngata e kupu 130 'i he kupu si'i tolu 'a ia 'oku fakahā ai kapau 'oku tali pē ta'etali ko e tali mo e ta'etali 'oku fai'aki ia e pāloti. Pea tau toki hoko atu leva ki he kupu 131 'a ia ko hono 'ave ko ia 'o uike 'e ua. 'O kapau te tau hanga 'o lau 'oku fakangata 'a e

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea ki'i fakatonutonu atu fakamolemole pē Sea mahalo pē na'a ongo lelei ki he Feitu'una ko e ki'i fakatonutonu atu na'e 'i ai ha tohi fokotu'u mei he kakai 'o e fonua 'o fekau'aki pea mo ha lao ke makatu'unga ai 'a 'etau uike 'e ua pea to e lōloa ko e 'uhinga ia 'a e motu'a ni ki he kupu 131 kapau 'oku 'omai ha lao ki he Fale ni lau 'uluaki pea mahino Sea 'oku 'i ai ha fokotu'u mei he kakai 'o e fonua ke 'ave pea 'oku ou tui ko e 131 'oku totonu ke tau ngaue'aki ia.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā ko 'etau kupu 131 kupu si'i taha 'oku hā ai "pea ki ha kakai 'o e fonua ke nau fai ha ngaahi fokotu'u".

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea

'Eiki Sea: Ko e laumālie ko ia 'oku 'ave ki he

'Eiki Minisitā Ngoue: Me'a hifo ki he tafa'aki to'ohema fokotu'u mei he kakai 'o e fonua na'e 'i ai ha fokotu'u mei he kakai 'o e fonua? Fekau'aki mo ha lao 'oku 'omai ki he Fale ni.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā ko e fakaikiiki ia 'a e tu'utu'uni hangē ha *title*

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Io 'e tonu leva

'Eiki Sea: 'Oku 'ikai ko e tu'utu'uni ia 'oku hiki ko ē he tafa'aki 'oku hangē ha fo'i fakalea.

'Eiki Minisitā Ngoue: 'E mo'oni leva 'a e kupu kimu'a kae 'ai pē ho faka'uhinga ko e 'uhinga ka tau hoko atu.

Lord Tu'iha'angana: Ki'i tokoni atu pē

'Eiki Sea: 'A ia ko hono fakaikiiki e kupu 131 ko e fokotu'u mei he kakai 'o e fonua, ko e fakaikiiki ia 'o e kupu 131, ka 'oku hanga 'e he kupu 131 'o fakaivia'i e kakai ke fakahū mai ha'anau lau makatu'unga he uike 'e ua ko ē 'oku tuku atu.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea ka u 'oatu pē ha ki'i fakatātā ko eni. Ko e Lao ko ē fekau'aki ko ē mo e pa'anga 'Esitimeti ko e lao ko ia he 'ikai ke tukukehe kapau 'oku 'i ai ha tangi pē ko ha fokotu'u mei he kakai 'o e fonua 'oku 'omai ke lau e 'Esitimeti, 'io na'e 'i ai e ngaahi me'a pehē Sea ka na'e 'ikai ke tokanga e ni'ihī e Fale ni ki he me'a ko ia 'o a'u pē 'o tali 'a e ngaahi lao ko ia 'Eiki Sea 'ikai ke nau fakatokanga'i e me'a ko ē na'a nau 'omai ki he Fale ni 'o makatu'unga mo e lao ko ia tatau tofu pē mo e fofonga 'o e ngaue ko eni Sea.

Fakama'ala'ala ki he kupu 129 Tohi Tu'utu'uni e Fale

'Eiki Sea: Te u 'oatu 'a e fakatātā ki he founa hono lau 'o 'etau Tohi Tu'utu'uni kupu 129 'i he tafa'aki 'oku hā ai lau 'o e ngaahi lao fakaangaanga ko e fakaikiiki ia 'o e tu'utu'uni 'i he 129 lau 'o e ngaahi lao fakaangaanga. Ko e founa tu'utu'uni leva e kupu 129 kuo pau ke lau 'e he Kalake kupu si'i (a) 'a e hingoa lōloa (b) talateu mo e (c) hingoa nounou. 'O e hā? 'O e tu'utu'uni 129 'o e lao fakaangaanga pea 'e lau leva ia kuo lau kakato 'a e lao fakaangaanga. 'A ia ko e kupu 129 ko hono talateu lau 'o e ngaahi lao fakaangaanga kupu 131 'oku me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Ngoue fokotu'u mei he kakai 'o e fonua, ko hono fakaikiiki 'o e fokotu'u mei he kakai 'o e fonua 'oku tu'utu'uni e 131 kupu si'i taha 'e tuku e ngāue 'a e Fale kae 'ave ki he kakai uike 'e ua pea kapau 'oku loto e Fale ke fakalōloa e uike ua ko ia, ko e taimi ia pea 'oku tu'utu'uni leva 'etau tu'utu'uni pea ki he kakai 'o e fonua ke nau fai ha ngaahi fokotu'u. Ko e toki taimi ia 'oku fokotu'u mai ai e kakai 'oku 'ikai ke fokotu'u mai e kakai kimu'a 'o makatu'unga ai hono 'ave uike ua. Ko 'etau Tohi Tu'utu'uni ne fakafaingamālie 'a e fokotu'u 'a e kakai. 'E 'ikai ke mu'omu'a mai e fokotu'u 'oku 'ikai ke mea'i 'ilo he kakai e ngaahi lao 'oku fakahū mai. 'O kapau 'e fakahū mai e lao he 'aho ni lau 'uluaki, tali lau tu'o ua tali, 'oua to e tukuange ha faingamalie ko fē e taimi 'e toki 'omai ai e fokotu'u e kakai kuo 'osi lau tu'o tolu e lao ia 'o paasi. Ko e 'uhinga ia 'oku 'i ai ai e kupu 131 ke tuku ha faingamalie uike ua 'o kapau 'oku loto e Fale ke fakalōloa pea fakalōloa ko e faingamālie ia 'oku tuku ki he kakai ke fokotu'u mai 'enau ngaahi fakakaukau ki he 'u lao

fakaangaanga. Ko e taimi pē eni ‘e taha ‘oku faka‘atā mei he Fale ‘o kapau ‘oku mou loto ke tau hoko atu ‘o kapau ‘oku mou loto ke fakangata e uike ‘e ua tau pālōti mahino ai e tu‘utu‘uni e Fale ka tau hoko atu. Fuoloa ‘etau feme‘a‘aki he me‘a ko eni tau fetukuaki ‘osi mahino e tu‘utu‘uni kupu 131 ‘omai homou ngaahi faka‘uhinga kā ko e kupu 2 ko au ‘oku ou hanga ‘o aofangatuku hono faka‘uhinga‘i e ngaahi lao tu‘utu‘uni Hou‘eiki...

<007>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Sea : ... fu'u lahi 'etau taimi 'oku fakamolé. 'E 'osi e pongipongi ni 'oku te'eki ke tau a'u ki he 'Asenita fika 1 Lao Fakaangaanga 'amanaki ke fakahū mai 'e he 'Eiki Palēmiá ko e Lao Fakaangaanga fakavavevave. Te tau hoko atu ki ai pē 'ikai? Hou'eiki Minisitā pē 'oku nau hanga 'o fakafihia'i 'etau ngāué. 'E hā?

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea, 'ai ke ke laumālie lelei.

'Eiki Sea : 'Oku ou laumālie lelei pē au.

'Eiki Minisitā Ngoue : 'Oku ou vakai ki ho fofongá 'oku 'ikai ke ke laumālie lelei.

'Eiki Sea : Ko e lelei taha eni hoku laumālié, 'oku ou 'oatu ho faingamālie ke ke me'a mai 'Eiki Minisitā. Kei toe ho'o miniti 'e 10.

'Eiki Minisitā Ngoue : Ko ia. Pe'i tuku mai ka u fakahoko atu.

'Eiki Palēmia: 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Oku ou kole atu Sea, hoko atu e me'a 'a e me'a ko ē na'e me'a ki ai 'a e Minisitā ko ē ko e 'uhingá ke ke laumālie lelei. Fai'aki pē ho'o faka'uhingá.

Fokotu'u ke lele fepotalanoa'aki he ngaahi lao mo e kakai kae alea'i ongo lao fakavavevave Pule'anga

'Eiki Palēmia : 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'u na. Kole atu ke hoko atu ko ē e tu'utu'uni ko iá, kae, ke fai 'a e *public consultation* ia kae tau hoko ki he ongo fo'i, ke kole atu pē ki he Feitu'una ke ke laumālie lelei ke 'ai mai 'a e ongo ki'i fo'i lao ko ē na'e fai atu ai 'a e tohi ke lao fakavavevave. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Hou'eiki te u fakama'ala'ala atu pē. Ko 'eku tu'utu'uni 'e fakatatau ki he 'etau Tohi Tu'utu'uni. Fakahā mai 'e he Tohi Tu'utu'uni kuo pau ke tau ngāue ha uike 'e 2 pē lōloa ange 'i ha loto ki ai 'a e Falé. 'Oku 'ikai ko e Falé pē au, pau ke tau pālōti. Kapau 'oku mou loto ki ai pea mou fakahā mai homou nimá he taimi 'oku tau pālōti ai. 'O kapau 'oku mou ta'eloto pea mou fakahā mai 'aki homou nimá 'i he taimi 'oku tau pālōti ai.

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea. Ki'i fakamolemole pē Sea he'eku to e tu'u hake. Hā 'e me'a 'oku to

e 'ai ai ke tau to e pālōtí. Kuo fuolōa 'a e ngāue 'a e Komití ia 'osi eni 'e uike 'e 2 nau foki mai 'o fakahoko mai ko e fiema'u ke to e fakalōloa. Hā e me'a 'oku tau to e pālōti ki aí? Pea fakahoko 'aki pē founga ko ē na'a tau 'osi ngāue'akí. To e tuku atu ha uike 'e 2, na'e 'ikai ke tau pālōti tautolu he kamata'angá ka nau ō pē nautolu 'o fai e me'a ko ē.

'Eiki Sea : Kupu 131 kupu si'i (1) kuo 'osi 'etau ngāue ki he uike 'e 2, ka 'oku hoko atu 'etau Tohi Tu'utu'uni pē ko e taimi 'oku lōloa ange aí 'i he pehē 'e he Falé 'oku fiema'u. Taimi pē ko ia 'oku hā ai 'a e Falé, 'uhinga ia ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé.

Eiki Minisitā Ngoue : Sea, fakamolemole pē he'eku toutou tu'ú. Na'e 'ikai ke tau pālōti tautolu he me'a ko iá. Tu'utu'uni pē Feitu'una 'oange kia nautolu, pea nau me'a pea nau loto ke fai 'a e *consultation* pea nau hoko atu. 'Osi e uike 'e 2 hā e me'a 'oku 'ai ke tau to e pālōti ki aí.

'Eiki Sea : Ko 'etau pālōti ke fakalōloa 'a e uike 'e 2 'oku ngata pē hoku mafái 'i he uike 'e 2.

Eiki Minisitā Ngoue : Ka ko hai na'a ne fēkau ke nau ō uike 2 na'e te'eki 'i ai ha tu'utu'uni pehē mei Fale Alea.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea kole pē mu'a tokoni atu.

'Eiki Sea : 'I he'etau tu'utu'uni.

'Eiki Minisitā Polisi : Ko e ki'i tokoní atu pē ia 'Eiki Sea 'oku mahino pē e me'á ia mahino pē kupu 29, mahino 'a e 30 fika 1. Ko e 30 fika 1 ko e 'osi 'a e talateu ko ē 'o e kupu 129 ko hono fakahū ia e lao ki he Fale Aleá ko e Lao 'a e Fale Aleá ke lau. He kapau he'ikai ke lau, kuo pau ke tu'utu'uni 'e he Seá ki he Kalaké ke lau 'uluaki 'a e Lao Fakaangaangá. Kapau he'ikai ke lau 'uluaki 'a e laó 'i he Falé ni, 'oku 'ikai ke, ko e taimi ia 'oku fakahū mai ai ko ē ko e koloa ia 'a e Fale Alea 'o Tongá 'a e Lao Fakaangaanga ko ē 'oku fokotu'u maí. Pea ko e me'a ko ia na'e hoko atú na'e tuku atu 'Eiki Sea, 'oku mo'oni 'a e me'a 'a e Feitu'una. Na'e tuku atu leva 'a e uike 'e 2, 'alu hifo leva ki he 131 kapau 'oku pehē 'e he Falé ke to e fakalōloa ange, ko e me'a ia 'a e Falé. 'A ia ko e fokotu'u mai ia ki hení pea ko eni 'oku fokotu'u atu 'e he 'Eiki Palēmiá, ke to e tuku atu e uike 'e 2 ka tau hoko mu'a ki he ongo lao ko ē. Ka ko e me'a pē ia 'a e Falé, kapau te mou pehē ke tau tuku atu e uike 2 ka mou hoko atu pē ko 'etau pehē 'ikai. Ka 'oku ou pou pou atu au ki he fokotu'u 'a e 'Eiki Palēmiá. Tuku atu e uike 2 ka tau hoko atu ki he fo'i lao ko ē he 'ahó ni. Ko 'apongipongi pea hoko atu leva. Mālō Sea.

Pālōti'i tali fakalōloa taimi 'ave ngaahi Lao ki he kakai kae alea'i Lao fakavavevave Pule'anga

'Eiki Sea : Mālō 'Eiki Minisitā Polisi. Kole atu ki he Kalaké ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e fokotu'u mei he ngaahi Sea e 'ū komití fēkau'aki pea mo hono fakalōloa hono 'ave atu e ngaahi Lao Fakaangaangá pehē foki ki he fokotu'u mei he 'Eiki Palēmiá kātaki 'o fakahā mai ho nimá.

Kalake Tepile : Sea loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi,

Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmiá, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 21.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'ú kātaki 'o fakahā mai ho nimá...

<008>

Taimi: 1140-1145

Kalake Tepile: ... 'oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki me'a mai 'Eiki Palēmiá.

Lipooti nounou fekau'aki mo e tu'unga ngāue ki he COVID-19

'Eiki Palēmia: Fakatapu atu 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Minisitā pehē ki he Hou'eiki Nōpelé pea ke kau atu pē foki e kau Fakafofonga 'o e Kakaí. 'Eiki Sea ko u fakamālō atu ho'o laumālie lelei kae 'omai ha'aku ki'i faingamalie ke 'oatu ha ki'i lipooti nounou ki he Feitu'una pea mo e Fale 'Eiki ni kae tautautefito ki he tūkunga fakamuimui taha 'oku tau fou atu ai ki he mahaki faka'auha 'o e kolona vailasi COVID-19 mo e ngāue 'oku fai 'i he Pule'anga ki ai pea mo e ngaahi fili mahu'ingga ki he fili faingata'a te tau faí pea kapau pea kuo pau ke tau fai he 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha'atau fili. Ka ko e fili 'oku ua pē pea ko e ongo fili ko eni 'e ua te tau faí 'oku fakatou 'i ai pē hono ola lelei mo hono nunu'a kovi. Ka kuo pau pē ke fakahoko atu ke mea'i he Feitu'una pea mo e Fale 'Eiki ni.

Fakaikiiki ki he teu fakafoki mai hotau kakai mei tu'apule'anga

Ko e fakaikiiki 'o e teuteu mo hono fakafoki mai hotau kakai mei tu'apule'angá te u tuku ia ki he 'Eiki Minisitā Mo'uí ke ne toki fakahoko atu ki he Feitu'una mo e Fale 'Eiki ni hili 'eku fakahoha'á. Ka te u ki'i lave nounou pē ki he ola mo e nunu'a 'o e fili ko ia kuo fakahoko mai ke fakafoki mai 'aki hotau kakaí mei tu'apule'angá. 'I he fakakaukau 'a e motu'a ni mo e Kapinetí mo e Pule'angá 'e kei tatau ai pē ia pē ko e fē filí mo e hala fononga te tau fili ke tau fou aí 'e kei 'i ai pē holo ola lelei pea to e 'i ai pē to e malava pē ke 'i ai hono nunu'a kovi ki Tonga ni. 'I he ongo fo'i fili ko eni te tau faí 'oku kei hoko pē ia ko e *risk* lahi 'aupito kia kitautolu pea pehē foki ki he kakai Tonga 'i Tonga ni pea mo tu'apule'anga. 'A ia 'oku nau fakatatali ke nau foki mai ki Tonga ni he ko e, he ko Tonga ni ko e feitu'u ia 'oku totonu ke nau foki mai ki ai pea ko e feitu'u ia 'oku 'i ai honau lotó pea mo 'enau 'ofá ko Tonga ni. Ko honau ngaahi fāmílí mo 'enau ngaahi ngāue'angá 'oku 'i Tonga ni pea kuo fu'u fuoloa 'enau nofo faingata'a'ia 'i mulí he 'oku 'ikai ko muli honau 'apí kae fakakaukau fakapotopoto taha 'a e Kapinetí mo e Pule'angá kuo pau ke tau faka'atā leva ke fakafoki mai hotau kakaí 'oku nau 'i tu'apule'angá ke nau foki mai ki Tonga ni 'o kamata ia he uike ni. Fakataha mo e kole mai 'a e ni'ihi hotau ngaahi fonua kaungā'apí kuo to e hoko mo e ngaahi palopalema fakasōsiale ki hotau kāinga ko ia 'oku nau tukuvakā 'i tu'apule'angá pea te tau

‘uluaki kamata pē mei he ngaahi fonua ko ē ‘oku ofi mai pea hokohoko atu ai pē kae ‘oua kuo nau kakato mai ki Tonga ni.

Ko u fie fakahā atu pē ki he Feitu'una Sea mo e kakai ‘o e fonuá ‘e malava ke ‘omai ai ‘a e COVID-19 ki Tonga ni pea mei hono faka’atā ko eni hotau kakaí ke foki mai ki Tonga ni. Pea ‘i he’ene pehē kuo pau ke to e lahi ange ‘etau ngāue ke fai pea to e lahi ange ‘a e lotu mo e ‘aukai te tau hoko atu ki ai ke kei tokoni mai pē ‘a Sihova ‘i he fu’u taimi faingata’a ni pea ‘i he taimi tatau ‘e to e fiema’u ke tau to e lahi ange ‘etau ngāue ki hono langa ‘etau tu’unga fakapa’angá ‘a e fonuá kae tautautefito ki he ngoué he ko ia pē ‘e ngalingali te tau fakafalala ki ai he tu’unga ma’u’anga pa’anga ‘o e ngaahi familí mo e tu’unga ke hū mai ai mei tu’apule’anga ha pa’anga he taimi ko ia ‘o e COVID-19 pea he’ikai ko ia pē ‘oku totonu ke tau hokohoko atu hono langa e fonua ‘i he ngaahi me’a kehekehe te tau lava ‘o fakahokó ka ‘oku ‘ikai ke tau tali pē ...

<009>

Taimi: 1145-1150

‘Eiki Palēmia: ... ki he KOVITI-19 ke ma’u hano faito’o pea tau toki fai ha ngāue. ‘Oku fu’u fiema’u ke hoko atu ‘a e ngāue ‘a e hou’eiki fafine, *for example* ki he fai e, ki falehanga, pea feinga, pea tau feinga foki mo tautolu mātu’a tangata ke tō ‘a e ngoue he taimi ni, ko e hā ‘a e lahi taha te tau lava ‘o tō ki he’etau ma’u me’atokoni faka’aho, pea pehē foki ki he *export* atu ki tu’apule’anga ki he hū mai ha ngaahi pa’anga mei muli ki Tonga ni. ‘I he taimi tatau ‘e kei hokohoko atu pē ‘a e ngāue ‘a e KOVITI-19 ‘o ‘oua ‘e tuku ka ‘oku ou ki’i afe pē ke u lave ki he ngoue mo e ngaahi ngāue ko ia koe’uhí ‘e mahu’inga ia he fo’i taimi ko eni. Ka ‘i he taimi tatau ‘e kei ta’ofi pē hotau kau’ā fonua mei hano to e faka’atā ‘a e kakai muli ‘oku ‘ikai ko ha Tonga ke nau folau mai ki Tonga ni. Ka ko e ta’ofi ko ia ‘e kei hokohoko atu pē mahalo pē na’a a’u pē ki he 2021 pea tau toki vakai leva mei ai.

‘I he’ene pehē ‘e malava ke lahi ‘aupito ‘a e ngaahi liliu ‘e fai ki he ngaahi lao ‘i he ngaahi me’a lahi ‘o e fonua mo e Pule’anga ‘o makatu’unga ‘i he mahaki faka’auha ko eni ko e KOVITI-19, he ‘oku te’eki fakapapau’i mai pē ‘e ma’u hono faito’o ‘afē, pea ‘oku te’eki ai mahino hono tūkunga pau he ‘oku fu’u fo’ou ‘aupito kiate kitautolu pea mo mamani kātoa. Ka ‘i he ngaahi liliu ‘e fai ‘oku ‘uhinga pē ia ki he malu mo hao ‘a e kakai ‘o e fonua ka ‘oku ‘ikai ha to e ‘uhinga kehe.

Ka ‘oku tau fanongo pē ki he ngaahi fakahinohino mei he *WHO* pea mo e ngaahi fale’i mei tu’apule’anga ka ko Tonga ni te tau fanongo ki he ngaahi fale’i ‘oku ‘omai ka he’ikai mahu’inga ange ia he fale’i ‘a e tataki ‘e ‘omai ‘e he laumālie mā’oni’oni ‘o e ‘Otua ke ne tataki hotau Pule’anga pea mo hotau fonua ni. ‘Oku pelepelengesi ‘a Tonga ni he ‘oku lahi ‘aupito ‘a e fokoutua suka ‘i Tonga ni, fakafuofua ki he peseti ia ‘e 20 pē ofi ki ai ‘a e kakai ‘oku nau puke ‘i he fokoutua suka ‘i Tonga ni, pea ‘i he taimi tatau ‘oku ‘i ai mo e peseti lahi ‘o e kakaí ko e kau toulekeleka pea ‘e ‘i ai ‘a e uesia kovi ‘i he ni’ihi ko eni kapau ‘e ‘ikai ke tau mateuteu kae hoko mai ‘a e KOVITI-19 ki Tonga ni. ‘E malava ke lahi ‘a e mate mo to e lahi pea mo e faingamālie ki he si’i ni’ihi ko eni ‘oku fokoutua ‘i he suka ‘o mole ai ‘enau mo’ui. Pea ko hono ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ke to’o ma’ama’a ‘ehe motu’a ni mo e Pule’angá ‘a e me’a ni, pea ko e ‘uhinga ia ‘etau lotu mo e ‘aukai fakafonua he māhina kotoa pē ke tau hao, hao pē kia Sihova. ‘Oku mahino pē kiate au ‘oku ‘i ai ‘a e ni’ihi ia ‘oku ‘ikai ke nau tui ki he lotú mo e ‘aukai, pea ‘i ai ‘a e ni’ihi ia ‘oku nau pehē ‘oku maumau taimi, ka ‘oku ou fokotu’u atu ke mou poupou mai ki ai pea ke kau

mai ki ai he te tau malu ai, pea ko Sihova ia ‘e pule ki he’etau mo’ui mo ‘etau mate, kae tuku pē ‘a e ‘Otua ke ne kei tataki ‘a Tonga ni ke tau kei muimui atu pē mei mui. Pea tuku hotau lotó kae fai hono ki hono finangalo.

‘Oku mahino pē ki he motu’a ni mo e Kapineti mo e Pule’anga ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e kau ngāue fakapule’anga ‘e toko 5,000 tupu ‘oku nau tokoni mai ki hono fakapapau’i ‘a e malu mo e hao ‘a e kakai ‘o e fonua. ‘Oku, ‘oku faifaiangé kuo ‘i ai ha taha ‘i hotau kakai Tonga ‘i tu’apule’anga te nau ‘omai ‘a e mahaki KOVITI-19 ki Tonga ni, pea ‘oku ou fakahā atu ‘e malava ke hoko, he kuo ‘osi fakamo’oni’i ‘i māmani kotoa ko e kakai pē ‘o e fonua ko ia ‘oku nau ‘omi ‘a e mahaki KOVITI-19 ki honau fonua. Pea kuo ‘osi mahino ki he motu’a ni mo e Kapineti ‘oku ‘ikai ha’atau to e fili kuo pau ke ‘omai ‘o fakafoki mai hotau kakai mei muli, ka ‘oku ‘ikai ko e pehē ia ‘oku kovi ai ‘a e kakai Tonga ia ko ia ‘oku nau ha’u ...

<005>

Taimi: 1150-1155

'Eiki Palēmia: ... Mo e mahaki, ‘ikai. ‘Oku ‘ikai ke tau tui pehē ka kuo pau ke tau tu’u hake ‘o ngāue kotoa tau tokoni kātoa pea ke tau tu’u fakataha mo talangofua ki he ngaahi tu’utu’uni kuo ‘omai, ‘oatu mei he Potungāue Mo’ui mo e ngaahi potungāue fekau’aki kotoa pē ‘a e Pule’anga he taimi ni.

Kole ki he kakai tuku ‘ave ngaahi ongoongo loi he mitia lolotonga taimi faingata’a ni

‘Oku ou kole atu ki he kakai ‘o e fonua ‘oku nau kei takihala’i e kakai ‘o e fonua ‘o ‘ave e ngaahi ongoongo ta’emo’oni he *news* mo e ngaahi *media* he fu’u taimi faingata’a ni ke mou ta’ofi leva ia he ‘oku ‘ikai ke tokoni ia. Pea ‘e malava ‘e he ngaahi ongoongo ta’emo’oni ko eni ke ‘i ai ha ngaahi loto fetaufehi’aki pe ha loto tāngia pea ko ha ngaahi me’a pehē ke ne fakatupunga ha maumau ‘oku to e lahi ange. Pea malava ke hoko ia ke ta’etui ai mo ta’efalala ‘a e kakai ki he ngaahi fakahinohino mo e ngaahi fakatokanga ke tau muimui ai. Ko e taimi faingata’a eni pea ‘oku kau ai hono fakaanga’i ‘a e mamafa ‘o e ngaahi tautea ‘i he Fakamaau’anga ki ha taha ‘oku ne maumau’i ‘a e lao ‘i he ngaahi *lock down* mo e ngaahi taimi fakataputapui ‘i Tonga ni. Ko muli ‘oku to e lahi ange hono tautea he ‘oku liunga ua ia pe to e lahi ange ia ‘i Tonga ni. Ka ko e fakatokanga pē ke ‘oua mu’a ‘e fai e me’a ko ia telia na’a to e uesia ange ai ‘a e mo’ui mo e hao ‘a e kakai ‘o e fonua.

‘Oku to e lahi mo to e tokolahi ‘oku ‘ikai ke nau, ke ma’u ha loto hounga ki he fu’u ngaue lahi ‘oku fai ‘e he kau toketā mo e kau neesi pea mo e ngaahi komiti ngāue kehekehe ‘a e Pule’anga ke fai honau lelei taha ke fakahaofi ‘a e mo’ui mo e malu ‘a e kakai ‘o e fonua. Ka ‘oku ou kole atu fakamolemole ke ta’ofi hono takihala’i e kakai e fonua ka mou ‘ave pē me’a ‘oku mo’oni he ‘oku hoko ia ko e fakalotosi’i ki he kau laine mu’a pē ko e kau *frontliners* kuo nau tukupā ke mate mo e mo’ui pē ke nau fai ‘enua fuakava mo honau fatongia kuo ui ki nautolu ki ai ‘e he Pule’anga. He kapau na’e ‘ikai ha *COVID-19* ‘e hoko ki he fonua mo mamani pea ‘e ‘ikai ke fai ha tokanga ia ki ai, ka ‘oku fai ‘a e tokanga ki ai he ‘oku lahi ‘a e hoha’a mei he kakai ‘o e fonua he toutou tohi mai mo ‘eke mai pē ‘oku mo’oni nai ē ‘oku mo’oni nai ē pea ko e ‘uhinga ia e fakahoha’a. He ‘oku ‘ikai to e tuku ‘emau ngāue mālohi he ‘aho mo e po’uli ‘a e kau ngāue faka-pule’anga mo

e Hou'eiki Minisitā mo 'enau kau *CEO* pea mo e kotoa e kau ngāue faka-pule'anga 'o 'ikai ko e kau toketā pē mo e kau neesi ka 'oku kau kotoa 'a e kakai 'o e fonua he tokoni ki he motu'a ni mo e Kapineti ke kei malu pē 'a Tonga. Pea 'oku ou fakamālō atu au ai ki he kau ngāue kotoa pē 'a e Pule'anga pea pehē ki he kotoa 'a e ngaahi sekitoa taautaha mo e kau taki lotu mo e ngaahi siasi 'i homou tokoni kotoa pē pea 'oku hounga 'aupito ia ki he motu'a ni mo e Hou'eiki Kapineti 'a 'Ene 'Afió.

Te'eki faka'atā kau'āfonua Tonga ki tu'apule'anga

Ko u fakamanatu atu 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'una mo e Hou'eiki 'oku 'ikai ke tau faka'atā leva hotau kau'āfonua ke hū mai ha to e kakai kehe ki Tonga ni. Ko hotau kakai Tonga pē 'oku kei tukuvakā atu he Pasifiki mo Nu'usila mo tu'apule'anga ke nau foki mai. Ko ia 'oku tau faka'atā ke kei tāpuni pē hotau kau'āfonua 'o kitautolu pea 'oku ou tui 'e malava pē ke a'u ki he ta'u fo'ou 'o fakatatau pē mo e tu'unga fakamāmani lahi 'a e te'eki ke holo 'a e mahaki. Ka 'oku mau tui kuo finangalo pē 'a e 'Otua he 'oku 'ikai ha'atau to e fili he ko e lelei mo e sai taha pē ko hono fakafoki mai hotau kakai. Pea ko e 'uhinga ia 'oku fou mai ai 'a e Pule'anga he ngaahi hala fononga ko eni ka 'oku 'ikai mo ha to e 'uhinga kehe.

Ko e fika ua 'o e lipooti 'Eiki Sea na'e 'i ai ...

<007>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Palēmia : ... fe'unga lelei pea mo e lotu 'aukai fakafonuá he uike kuo 'osí, pea 'oku ai e fakamālō lahi atu ki he Palesiteni 'o e Siasi Tokaikolo 'ia Kalaisí mo e kāinga lotu 'o e siasi 'i he'enau fakahoko 'a e fakama'u 'o e 'aukai fakafonuá. Pea pehē foki ki he 'Eiki Palesiteni 'o e Siasi Tonga Konisitūtone tau'atāina 'o Tongá pea mo e siasí hono kotoa he fakahoko 'a e vete 'aukai fakafonuá.

'Eiki Sea : Kātaki pē 'Eiki Palēmia koe'uhi pē ko 'etau taimí 'oku kei to e lahi pē ho'o me'á pē 'oku ke mei faka'osi mai koe.

'Eiki Palēmia : Mahalo pē 'oku toe ha ki'i, kapau 'e ki'i ta'ofi ai kae toki faka'osi 'anai.

'Eiki Sea : Ko ia, Hou'eiki toloi 'a e Falé ki he 2:00.

'Eiki Palēmia: Mālō.

008>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

<009>

Taimi: 1405-1410

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Ko e taimi eni e 'Eiki Palēmia 'oku te'eki ke 'osi 'ene me'a ki he Falé.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea. Te u ki'i faka'osi fakavavevave atu ai pē neongo pē 'oku ki'i, na'e ki'i lōloa 'eku ki'i *summary* ko eni ka toki faka'osi atu ia ha taimi. Ko e, te u fakahoko atu ai leva ko e 'aukai ko ia fakafonua ko ia ki he māhina katu'ú 'i he 'aho 1 mo e 'aho 2 ko ia 'o 'Aokosi 'e fakama'u ia 'e he Siasi faka-'Ingilaní pea vete 'aukaí he Siasi Mo'ui Fo'ou 'ia Kalaisi ka 'oku kole atu pē ki he pou pou 'a e Hou'eiki pea mo e kakai 'o e fonuá ke hoko atu pē 'a e 'aukaí ka ko u kole Sea he taimi ko eni ke 'oange mu'a 'a e faingamalie ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui ke ne ki'i hanga 'o fakamatala atu 'a e *details* 'o e 'ū me'a ko ia 'oku hoko 'i he 'aho ni mo e *repatriation* mālō.

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Palēmia. Me'a mai 'Eiki Minisitā Mo'ui.

Lipooti ki he fakafoki mai hotau kakai mei muli he COVID-19

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō 'aupito 'Eiki Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga. Tapu mo e 'Eiki Palēmiá. Tapu ki he Hou'eiki Nōpelé, Hou'eiki Minisitā kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. Ko e polokalama ki hono fakafoki mai hotau kakai Tonga mei tu'apule'angá *repatriation program* misiona fika 'uluakí 'a ia mei Fisi. 'Eiki Sea ko e 'aho fakahisitōlia eni ki he Pule'anga Tongá 'a e tu'uta lelei 'a e folau 'a e vaka fika 'uluaki ko hono kamata ke fetukutuku mai hotau kāingá mei tu'apule'angá. 'A ia na'e tu'uta 'i he Mala'e Vakapuna Fua'amotú 'i he 'osi 13 mei he 1 *pm* 'o e ho'atā 'o e 'aho ni.

Ko e taumu'a foki e misiona fika 'uluaki ko eni ki hono fakafoki mai hotau kāingá mei tu'apule'angá 'a ia 'oku fakahoko mei Fisi ko hono 'omai e kau toketā, kau neesi mo e kau ngāue 'a e Potungāue Mo'uí 'oku nau lolotonga ako 'i Fisi ke nau tokonia 'a e Potungāue Mo'uí 'i he'ene tu'unga faka-kau ngāue pē ko e *human capability* pea nau to e hanga foki 'o tokonia 'a e *health care system* pē ko e Potungāue Mo'ui 'a Tonga ni 'i he lolotonga ni 'i he *pandemic* kae 'uma'ā foki e tu'u e palani ngāue ki he kaha'u. Ko e toko 58 fakalukufua 'a kinautolu na'a nau tu'uta mo'ui mai 'i he pongipongi ni 'Eiki Sea pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō lahi ki he 'Eiki Minisitā 'a Fisi kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Palēmia 'o Fisi 'i he'ena laumālie lelei kae fakahoko 'a e sivi ko ia 'o kinautolu toko 58 ki he COVID-19. 'A ia ko e ola 'o e sivi na'e *not detected thus negative* pē ko 'ene 'uhinga na'e 'ikai ke ma'u 'a e vailasi ko ia 'oku ne hanga 'o fakatupunga 'a e COVID-19 'i he fo'i toko 58 ko ia 'a ia 'oku nau hao pea malu ke nau kolosi mai 'i he kau'āfonua 'o Tongá ki hotau ki'i fonua ni.

'Oku kau foki e kau pasesé 'a kinautolu na'a nau ako 'i Fisi pea lava mo 'enau akó 'i ha ngaahi ako kehekehe kau ai pea mo kinautolu 'a e kau sevāniti sivile 'a e Pule'anga na'a nau *stranded* 'i Fisi kae 'uma'ā foki 'a e kau Tonga kehe pē na'a nau *stranded* pē na'a nau tukuvakā 'i Fisi. Lolotonga ko ia 'a e puna mai 'a e vakapuná kuo pau ke nau ngāue'aki 'a e me'a malu'í pē ko e *mask* pea kuo pau ke nau talangofua ki he ngaahi tu'utu'uni kotoa pē fekau'aki mo e haisiní lolotonga 'enau folau mai kae pehē foki ki he'enu tu'uta 'i he Mala'e Vakapuna Fua'amotú. 'I he'enu tu'uta 'i Mala'e Vakapuna Fua'amotú kuo pau ke fakahoko hono sivi kinautolu 'a e

tu'unga 'oku 'i ai e mofi pea mo ha ngaahi sivi kehe pē 'o kapau 'e fiema'u pea 'o kapau 'e 'i ai ha mahamahalo 'i he taimi pē ko ia 'enau tū'uta maí ki ha taha 'oku ne ma'u ha ngaahi faka'ilonga kuo pau ke 'ave tokotaha ko ia 'i he taimi pē ko ia 'i ha halanga kehe mavahe 'aupito mei he toenga e kau pasese. Kuo pau ke tauhi e vā mama'o fakaetangatá *social distancing* 'i he taimi kotoa pē 'enau folau maí kae 'uma'ā foki 'enau heka ko ia 'i he pasí 'a ia ...

<009>

Taimi: 1410-1415

Eiki Minisitā Mo'ui: ... fakafuofua ki he kau pasese 'e toko 8 ki he 10 'i he pasí 'e taha 'i he'enau ōmai mei Fua'amotu ki he Tanoa Hōtele. 'I he'enau tu'uta 'i Tanoa Hōtele kuo pau ke fakahoko 'a e sivi *COVID-19 test* 'a ia 'e fakahoko ia 'i he *day* hono 'uluaki pea pehē foki ki he 'aho hono 14 kimu'a ke nau toki mavahe atu mei he *quarantine facility* 'a Tanoa.

Lolotonga ko ia 'a e 'aho 'e 14 'enau *quarantine* ko e taimi ko eni *they are under very strict supervision* 'a ia 'e siofi 'aupito kinautolu 'e he kau ngāue 'a e Potungāue Mo'ui kae 'uma'ā foki 'a e kau tau 'a 'Ene 'Afió mo e kau polisi. 'E fakahoko honau sivi mofi 'i he 'aho kotoa pē pea te nau ma'u me'atokoni tu'o 3 'i he 'aho pea 'oku 'i ai pē mo e taimi te nau lava ai 'o fakahoko ha ki'i fakamālohisino 'o nau hū mai ai kitu'a mei honau ngaahi loki.

Kau fakahoko fatongia ki he kakai fakafoki mai ki Tonga ni

Ko e kau neesi 'e toko hongofulu-mā-ono 'oku nau nofo 'i he Tanoa kae 'uma'ā foki 'a e kau mēmipa 'o e kau tau 'a 'Ene 'Afió 'e toko 6 'oku nau 'i he Tanoa Hōtele 'i he taimi tatau 'i he fo'i 'aho 'e 14 ko eni. Hili 'a e fo'i 'aho 'e 14 te nau foki atu ai ki honau ngaahi 'api 'o fakahoko 'a e *home quarantine* pē ko e nofoma'u pē 'i 'api pea 'e 'ikai ke ngofua ki ha taha ke ne mavahe atu mei Tongatapu ki he ngaahi tukui motu. Pea 'e kei siofi pē mo tokangaekina kinautolu 'e he Potungāue Mo'ui kae 'uma'ā 'a e kau tau 'a 'Ene 'Afió 'i he fo'i 'aho 'e 7 ko eni.

'Eiki Sea ko e fatongia mafatukituki 'oku fakahoko 'e he kau *frontliners* kamata mei he 'aho ni pea ko kinautolu nau hoko ko e kau 'āfonua fika 2 ki Tonga ke malu'i'aki 'a e hou'eiki mo e kakai 'o e fonua. Pea ko kinautolu te nau malava ke nau 'ilo 'a e fokoutua ko eni pē ko e ngalingali 'oku 'asi 'a e vailasi 'i he vave tahá pē pea te nau to e fakahoko foki hano puke'i vave ha tokotaha 'oku 'i ai ha fakamahamahalo ki ai pea lava ke tuku makehe pē ko hono 'ōmai ia ki ha feitu'u *for isolation*. 'A ia ko e *potential risk* pē ko e faingamalie fika 1 ke uesia 'e he fokoutua ko eni 'oku 'i he'etau kau'āfonua fika 2 pē ko e kau *frontliners*. Ka 'i he taimi tatau pē 'Eiki Sea 'oku nau tui 'a e ngaahi naunau malu'i 'i he taimi kotoa pē ko hono 'uhingá pē ke 'oua na'a hoko ha *transmission* mei he kakai 'oku nau foki mai mei tu'apule'anga ke malu'i foki 'a e kakai mo e hou'eiki 'o e fonua ni.

Na'e 'i ai 'a e ui ki he kau *frontliners* ke nau fakahoko 'enau 'osikiavelenga 'i he to'onga fakapolofesinale pea mo e *highly competent* 'enau ngāue mo nau ngāue'aki 'a e 'ofa mo'oni ki he'etau kāinga 'oku nau foki mai mei tu'apule'anga ko hono 'uhingá ko hotau fanga tokoua, fanga fa'ē ko 'etau fānau pē eni. Pea 'oku ou fiefia ke fakahoko atu 'Eiki Sea 'a e loto lelei mo e fiemālie 'a e kau *frontliners* 'a Tonga.

'Eiki Sea 'i he hili 'a e misiona fika 'uluaki ko eni 'a e *repatriation* mei Fisi kuo pau ke fakahoko 'e he Potungāue Mo'ui, kau tau 'a 'Ene 'Afió mo e kau polisi 'a ia ko e kau *frontliners* ia kuo pau ke fakahoko hono *review* 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e *human capability* pē ko e tu'unga faka-kau ngāue, kuo pau ke nau hanga 'o to e *review* 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e me'a ngāue, *personal protective equipments*. Kuo pau ke nau hanga 'o to e siofi 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e *testing capabilities*, kae 'uma'ā foki 'a e ngaahi *quarantine facilities*, kae toki malava ke tau *confidently move on* ki he misiona fika 2 'o e *repatriation program*. Ko kinautolu ni kotoa kuo pau ke nau 'omai 'a e maama lanu mata kae malava ke toki hoko atu 'a e polokalama *repatriation program* ki he *phase* hono 2.

'Eiki Sea 'oku ou fie fakahā heni 'oku kei 'Eikivaka pē hotau 'Eiki ko Sīsū Kalaisi pea ko e talitau'anga pē ia 'a Tonga ki hono fakafoki mai 'a e hou'eiki mo e kakai na'a nau tukuvakā 'i tu'apule'anga, pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō lahi ki he ngaahi lotu mo e 'aukai 'a e hou'eiki mo e kakai 'o e fonua mo e ui ki he Tonga kotoa 'i Tonga ni kae 'uma'ā 'a tu'apule'anga ke tau tu'u hake fakataha tākanga 'etau fohe ke tau ngaue'aki 'a e 'ofa mo'oní ki hotau kāinga kātoa ko eni 'oku nau foki mai kae 'uma'ā 'etau kau *frontliners*, kae lava ke tau ikuna 'i he 'Eikivaka hotau 'Eiki ko ...

005>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... Sīsū Kalaisi 'i he polokalama *repatriation* ko eni mālō 'aupito 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: 'Eiki Sea kātaki 'oku 'ikai ke loko mahino kiate au e me'a 'oku ke me'a mai ai 'i he taimi ni ka 'oku, ko ia kuo kakato e lipooti ia 'i he tami ni. Na'e, ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ia 'oku 'i ai pē ki'i toenga ia he'eku lipooti ka 'e toki kau mai ia he lipooti e uike kaha'ú. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Palēmia. Hou'eiki tau hoko atu ki he Fika 4 'etau 'Asenita ko e Lao Fakaangaanga 'a ia ko e ngaahi Lao Fakaangaanga eni 'oku, na'e 'uluaki fakapā mai 'a e 'Eiki Palēmia 'oku fakahū mai e tohi ke fakavavevave. 'Eiki Palēmia 'oku fakahū mai e tohi mei he Feitu'una ke fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga 'e ua ko eni?

Kole Palēmia ke ngāue Fale Alea ki he Lao fakavavevave 2 Pule'anga

'Eiki Palēmia: Ko ia Sea nau, tapu mo e Feitu'una pea tapu pea mo e Hou'eiki 'o e Komiti 'o e Fale Alea. Ko e ongo lao ko ia ki he felāve'i pea mo e Lao Fakaangaanga ko ia ki he Fika 9/2020 Fakaangaanga ki he Fe'alu'aki pea mo e Lao ko ia Fika 10 ki he 2020 Lao Fakangaanga ki he Ngaahi Hala 2020 ko ia 'a e lao ko ia 'oku kole atu Sea ki he Feitu'una ke tau ngāue mu'a ki ai ko e Lao Fakavavevave ia, mālō Sea.

Tohi Palēmia kole ke ngāue Fale Alea ki he Lao Fakavavevave 2 Pule'anga

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke lau mai 'a e tohi 'e ua.

Kalake Tēpile: Tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa kakato 'o e Fale kae 'atā ke fakahoko hono lau 'a e tohi mei he 'Eiki Palēmia, 'ulu'i tohi pē 'a e

'Ofisi 'o e Palēmia
Nuku'alofa
Pule'anga 'o Tonga

'Aho 13 'o Siulai 2020

Lord Fakafanua
'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa

'Eiki Sea

Taumu'a: Ongō Lao Fakaangaanga 'e ua 'oku ou fakahā ko e me'a fakavavevave ke alea'i 'e he Fale Alea.

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahā 'i he tohi ni 'a 'eku kole ki he Feitu'una ke ke laumālie lelei pē mu'a 'o lau ange 'a e ongo fo'i lao 'e ua kuo fakahū atu ni.

1. Lao Fakaangaanga ki he Fe'alu'aki 'i he Hala Pule'anga 2020
2. Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hala Pule'anga 2020

Ko e Lao Fakavavevave 'o fakatatau pea mo e Tu'utu'uni kupu 33 kongā a 'i he ngaahi 'uhinga ko eni.

1. 'Oku lahi 'a e ngaahi *accident* 'i he halapule'anga pea 'oku lahi mo e mole 'a e mo'ui 'a e kakai tokolahi 'i he fonua ko e te'eki ke mā'opo'opo lelei 'a e ngaahi lao pea tali ke hoko ko e lao 'o e fonua pea 'oku fu'u fiema'u ke fakangata mo fakasi'isi'i he vave taha.
2. 'Oku fu'u lahi e ngaahi maumau ki he halapule'anga pea 'oku fu'u fiema'u ke 'i ai ha lao pau mo fa'u ha ngaahi tu'utu'uni pau ki hono tokanga'i mo ngaahi 'o e halapule'anga.
3. 'Oku 'i ai 'a e felāve'i tonu 'a e ongo fo'i lao ko eni 'e ua ki he Patiseti 2020/2021 pea 'oku fu'u fiema'u ke fai mo alea'i 'e he Fale ke tali.
4. 'Oku mahu'inga ke fakavavevave'i ...

<007>

Taimi: 1420-1425

Kalake Tēpile : ... 'a e ongo fo'i lao ni ko e 'uhingā ko e hao mo e malu 'a e kakai 'o e fonuá.

Fakatauange pē te ke laumālie lelei ki ai.

Faka'apa'apa atu

.....
Hon. Rev. Toketā Pohiva Tu'i'onetoa,
Palēmia 'o Tonga.

Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Mālō. Hou'eiki ko eni kuo tali 'a e tohi mei he 'Eiki Palēmiá, kole mai ke fakavave'i 'etau 'Asenita Ngāue Fika 4.1 mo e 4.2 'a ia ko e Lao Fakaangaanga ia Fika 9 mo e 10. Ko e Lao Fakaangaanga Fika 9/2020 Hou'eiki, ko u fakatokanga'i hifo 'oku ai 'a e fakatonutonu. 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí.

Fakama'ala'ala he Lao Fakaangaanga fika 9/2020

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Tapu pea mo e Feitu'una Sea fakatapu ki he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Kapinetí, pehē foki 'a e fakatapu heni ki he Hou'eiki Nōpelé mo 'eku fakatapu heni ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. 'Eiki Sea ko e ki'i fakatonutonu pē ki ai ko e tñnaki atu pē ki he Lao Fakaangaanga ki he Fe'alu'akí 2020. Ko ha lao ke tñnaki atu mo fa'u ha ngaahi tu'utu'uni fo'ou ki he fe'alu'akí fefononga'akí pea mo hono ngāue'aki 'o e saliothe misiní. Ka ko u, 'e Sea 'e sai ke u hoko atu ai pē. Ko e ki'i fo'i tñnaki pē ia 'a e tñnaki ka u hoko atu.

Ko ia Sea ko e lao ko ení 'oku kau ia ha lao matu'aki mahu'inga 'aupito mo lelei ki he mo'ui 'a e kakaí mo 'enau malu mo 'enau hao 'i he fefononga'aki 'i he halapule'angá. Ko e lao ko ení 'oku ai 'a e kupu ai 'e 56 fakakātoa, 'oku 'i ai mo hono ngaahi tepile foomu 1 ki he foomu 4, 'oku ai mo 'ene fakamatala fakamahino pea ko e fakamatala fakalahi 'i he fo'i lao ko ení. 'I he lao tatau pē, 'oku fu'u mahu'inga 'aupito ke alea'i pea tali 'e he Falé ni, he 'oku fenāpasi eni pea mo e patiseti ko ia na'a tau toki talí. Te u to'oto'o kongokonga lalahi atu pē Sea, 'a e taumu'a mahu'inga na'e fa'u ai 'a e fo'i lao ko ení.

Taumu'a 'o e Lao Fakaangaanga fika 9/2020

'I he hū mai 'a e Pule'anga fo'ou ko ení 'i 'Okatopa, 2019 ne mahino 'aupito mai 'oku kau 'a hono fakalelei'i 'a e halapule'angá pea mo e malu mo hao 'a e fefononga'aki 'i he halapule'angá, 'i he ngaahi fiema'u vivili 'a e kakaí 'o e fonuá. Ko e fiema'ú ni, ne hoko ko e tokoni ki hono fa'u 'a e ngaahi visone mo e palani ngāue 'a e 'Eiki Palēmiá pea mo e Pule'angá. 'I he'ene mahino 'a e mahu'inga 'a e fefononga'aki 'i he halapule'angá ki he kakaí 'o e fonuá, ne pau leva ke fakahoko 'a e ngāue ki hono fakalelei'i 'a e lao lolotongá ki he fefononga'akí pea mo e Lao ki he Halapule'angá. Ko e ongo misini ngāue eni 'oku ne tataki 'a e ngāue 'a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahí ki he fefononga'aki 'i he halapule'angá. 'I he'ene pehē 'oku tuku mai ki he Falé ni 'a e Lao Fakaangaanga ki he Fe'alu'akí 2020.

Ko e ngaahi taumu'a lalahi eni 'o e laó ni. 'Uluaki, ke fakalelei'i 'a e ngaahi founa ngāue ki he lēsisita me'alele, sivi me'alele pea mo e laiseni faka'ulí. Ua, ke fakalelei'i 'a e ngaahi Lao ki hono Pule'i 'o e Fefononga'aki 'i he Halapule'angá tatau pē ki he me'alele, kau faka'auli, kau pāsese uta

pea mo e faka'ilonga halá, koe'uhi ke to e malu mo hao ange ai 'a e fefononga'akí. Tolu, ke fakapapau'i ko e ngaahi tu'utu'uni ngāue kotoa pē 'a e Pule'angá, 'e tokoni ki ha ngaahi fiema'u 'a e kakaí 'i ha founa, 'a ia 'oku faitatau pea mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakafonua 'a e Pule'angá. Ko e ngāue lahi na'e fakahoko 'e he potungāue 'i he fengāue'aki pea mo e 'Ofisi 'o e 'Ateni Senialé, pea pehē ki he Potungāue Polisi ke fakakakato 'a e ngaahi fiema'u kotoa ki he lao ko ení. Ko e Lao lolotonga ki he Fe'alu'akí ne kamata ngāue'aki ia talu pea mei he 1958. 'A ia kuo laka hake eni 'i he ta'u 'e 60 'a e Lao ki he Fefononga'aki 'i he Halapule'angá. Ko e taimi lelei pē eni ke fakahoko ha ngāue ki he laó ni, ke to e hoa pea mo e ta'au 'o e taimí. Neongo na'e fakahoko pē ha ngaahi monomono ki he laó ni 'i he ngaahi ta'u kuohilí, na'e mahu'inga ke tauhi 'a e ngaahi kupu'i lao 'oku kei ngāue lelei, tānaki...

<008>

Taimi: 1425-1430

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... tānaki atu pea mo e ngaahi kupu'i lao fo'ou 'oku hoa mo taau pea mo e taimí pea fakataha'i leva 'o fokotu'u ha lao fo'ou ke hoko atu 'aki 'a e fononga ki he kaha'u. Ko e fakatātā ki hení ko e 1958 na'e si'isi'i 'aupito 'a e ngaahi saliate misini 'i Tonga ni. Pea na'e 'ikai ke lahi 'a e ngaahi 'ekisiteni 'i he ngaahi halapule'anga pea na'e fakafuofua ko e me'alele pē 'e 100 tupu 'i Tonga ni 'i he taimi ko ia. Ko e 'aho ni ko e me'alele fakakātoa eni 'e ua mano fā afe tolungeau fitu taha (24371) 'a ia kuo 'osi lesisita. Na'e 'ikai 'i ai ha telefoni mopaila pē uesia 'a e tokanga 'a e tokotaha faka'ulí. Na'e 'ikai ke 'i ai ha misini sivi hu'akava'ia ke tala 'a e uesia 'a e tokotaha faka'uli 'i he kava mālohí. Na'e 'ikai ke lahi 'a e fefolau'aki ki muli ke fiema'u ke faka'uli me'alele ha kakai Tonga pea mei muli 'i ha'anau 'a'ahi mai ki Tonga ni.

'Eiki Sea: Toe pē ho miniti 'e taha Minisitā.

Ngaahi fakatapui fo'ou he Lao Fefononga'aki 2020

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia 'oku, 'i he Lao Fakaangaanga fo'ou ko eni Sea 'oku ta'ofi ai 'a e *text* pea mo e siofi ho'o telefoni lolotonga ho'o faka'uli 'i he me'alele pea 'oku fakatokanga'i hení kuo hoko hono to'o 'a e telefoni lolotonga 'ete faka'uli ko e fakatu'utāmaki. Ko e tokotaha faka'uli pea mo e pasese mu'a 'o kapau ko e pasese ko e tokotaha lahi kuo pau ke tui 'a e leta 'i he sea pē ko e *seatbelt* 'e kamata 'aki pē eni pea toki fai ha sio ki he kaha'u fekau'aki pea mo e kau pasese 'i he sea muí kae pehē ki he longā'i fānau valevale pea pehē pē ki he ngaahi *car seat* ki he fanga ki'i fānau valevale. Ko e taha Sea ko e fakangofua'i 'a e potungāue ke nau toki ngāue ki hono siofi mo fa'u ha ngaahi tu'utu'uni fo'ou ki hono fokotu'u ha ngaahi maama hala pē ko e ngaahi *traffic lights* 'i he kaha'u mo hono fokotu'utu'u ha ngaahi lao faka'uli fo'ou ki he muimui ki he *traffic lights* pea pehē foki ki he faka'uli 'i he ngaahi hala 'oku 'i ai e ngaahi leine tolu pē to e lahi ange 'i he kaha'u. 'E fakangofua e potungāue ke nau toki siofi mo fa'u ha ngaahi Tu'utu'uni Ngāue ke 'ave ki he Kapineti ke fokotu'u ha ngaahi fakangatangata ki hono uta pea uta mai ha ngaahi me'alele, ta'u motu'a e ngaahi me'alele 'i he kaha'u ke 'oua 'e hoko 'a Tonga ni ko ha feitu'u eni 'oku 'omai ki ai e ngaahi me'alele motu'a.

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Minisitā 'oku 'osi ho taimi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea.

'Eiki Sea: Kupu 128 'ikai to e lōloa ange he miniti 'e nima ho 'uluaki fakamatala.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia Sea mālō Sea fokotu'u atu.

Lao Fakaangaanga fika 9/2020

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke lau 'uluaki e Lao Fakaangaanga Fika 9 'o e 2020 Hou'eiki mou fakatokanga'i e fakatonutonu na'e me'a mai he 'Eiki Minisitā 'i he fakapālangí 'oku 'i ai e hingoa lōloa he lao ko eni ko e hingoa lōloa na'e toki me'a mai he 'Eiki Minisitā ke fakahū he Lao Fakaangaanga. Kole atu ki he Kalake ke tau lau 'uluaki.

Kalake Tepile: Lao Fika 9/2020. Lao Fakaangaanga ki he Fe'alu'aki 2020. Ko ha lao ke tñaki atu mo fa'u ha ngaahi tu'utu'uni fo'ou ki he fe'alu'aki, fefononga'aki pea mo hono ngāue'aki 'o e saliate misini. 'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o pehē, Konga 1, Talateu, kupu 1 Hingoa Nounou, 'E ui 'a e lao ni ko e Lao ki he Fe'alu'aki 2020.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke ne tali hono lau 'uluaki e Lao Fakaangaanga Fika 9/2020 ko e Lao Fakaangaanga ki he Fe'alu'aki kātaki fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siasia Pohiva, Semisi Sika, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko e toko 18.

'Eiki Sea: Mālō lau tu'o ua.

Kalake Tepile: Lao Fakaangaanga ki he Fe'alu'aki 2020. Ko ha lao ke tñaki atu mo fa'u ha ngaahi tu'utu'uni fo'ou ki he fe'alu'aki, fefononga'aki pea mo hono ngāue'aki 'o e saliate misini. 'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o pehē, Konga 1, Talateu, kupu 1 Hingoa Nounou, 'E ui 'a e lao ni ko e Lao ki he Fe'alu'aki 2020.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 9.

Penisimani Fifita: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o e Fale Aleá fokotu'u atu ke tukuhifo ki he Komiti Kakato. ...

<009>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Sea: ... Tongatapu 9 me'a mai he kupu fakatatau ki he 'etau tu'utu'uni kapau 'oku mou lau e tu'utu'uni.

Penisimani Fifita: Kātaki Sea 'oku te'eki ai, 'ikai ke u fu'u ongo'i lelei ho'o me'a mai.

‘Eiki Sea: Ko e fokotu’u kapau ‘e kole ha Mēmipa ke alea’i ha kupu ‘o e Lao Fakaangaanga hili hono lau tu’o ua ‘e tukuhifo ia ki he Komiti Kakato. Me’a mai ‘e Fakafofonga ki he kupu ‘oku ke me’a ki ai.

Fokotu’u Tongatapu 9 tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 9/2020 ki he Kōmiti Kakato

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, tapu mo e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele, tapu mo e kaungā Fakafofonga. Ko e ‘uhinga ‘o e fokotu’u ko e ngaahi kupu kotoa ka ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi kupu tefito ‘oku ou fie lave ki ai, ko e kupu 28, kupu 35, 36, 38 mo e 39. Pea ‘oku lahi pē mo e ngaahi me’a pē ‘i lotu Sea. Mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki fokotu’u mei he Tongatapu 9 ke tukuhifo ki he Komiti Kakato, ‘i ai ha poupou? (ne poupou’i) Poupou, mālō. Tau hoko atu Hou’eiki ki he Lao Fakaangaanga Fika 10/2020, Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hala. Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Lao Fakaangaanga fika 10/2020

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu pea mo e Feitu’una Sea, pea pehē ki he Hou’eiki ‘o e Fale ‘Eiki ni. Ko e lao ko eni Sea ko e lao ko eni kuo senituli pea mei he 1920 ‘o a’u mai ki he 2020 ‘a ia ko e lao ko eni ko e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hala 2020. Pea ko e ngaahi taumu’a lalahi eni ‘o e lao ko eni. ‘Uluaki ke fakahoko ‘a e ngaahi tu’utu’uni ki hono tanu mo hono monomono ‘o e ngaahi halapule’anga pea ki hono malu’i ‘a e tu’unga tolonga mo tu’uloa ‘o e ngaahi halapule’anga ‘i he fefononga’aki ‘i he hala. Ua ke fakapapau’i ko e halapule’anga ‘oku ngaue’aki mo tauhi ke a’usia ‘a e ngaahi fiema’u fakasōsiale, faka’ataakai mo faka’ekonōmika ‘a e kakai ‘o e fonua. Tolu, ke fakapapau’i ‘a e founa totonu ki hono fakahoko ‘o e ngaahi ngāue ki he ngaahi hala. Fā, ke faka’atā ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke ne fokotu’u ‘a e sino’i pa’anga monomono hala pea mo e kōmiti ngāue ki ai pea ko e nima ke fakapapau’i ko e tu’unga ngāue ki he halapule’anga te ne a’usia ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e kakai ‘i ha founa ‘a ia ‘oku faitatau pea mo e ngaahi palani fakafonua ‘a e Pule’angá.

Na’e fai ‘a e fengāue’aki ‘a e potungāue fakataha pea mo e ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale, Potungāue Polisi, pea pehē ki he Potungāue Fonua pea mo e Savea ke fakakakato ‘a e ngaahi fiema’u kotoa ki he lao ko eni. Pea neongo na’e fakahoko pē ha ngaahi monomono ki he lao ni ‘i he ngaahi ta’u kuo maliu atu ka na’e lava ke to’o ‘a e ngaahi kupu’i lao ‘oku kei ngāue lelei pea to e tānaki atu ki ai pea mo e ngaahi kupu’i lao fo’ou ke hoa pea mo e taimi ‘o fakataha’i ‘o lava ke fokotu’u ai ‘a e lao fo’ou ko eni ke hoko atu’aki ‘a e fononga ki he kaha’u. Ko e fakatātā ki heni ko hono ‘omai ‘a e mafai ki hono tanu, monomono pea mo hono tauhi ‘o e hala pea mei he Potungāue Fonua pea mo e Savea ki he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi.

Fakamafai’i Lao fakakalalalasi me’alele ke lele ngaahi hala ‘e ni’ihi

‘Oku kau ‘i he Lao Fakaangaanga fo’ou ni ‘a e ngaahi kupu ko eni, ‘e malava ki he potungāue ke fakakalalalasi ‘a e ngaahi hala fakatatau ki he ngaahi hala lalahi, hala iiki, hala tefito, hala fakafehokotaki pea mo e hala hū’anga. ‘Oku tokoni eni ki hono fakapolokalama’i ‘a e ngāue hala kotoa pē ‘e fakahoko ‘e he potungāue.

Ko e halapule'anga 'e hoko ia ko e 'eseti, pē ko e *asset* pē ko e koloa mahu'inga 'a e fonua ke tauhi mo malu'i 'i he taimi kotoa pē. Ko ha ngaahi ngāue kotoa pē 'e a'usia 'e uesia ai 'a e halapule'anga hangē ko hono tu'usi pē fahi hūfanga 'i he fakatapu ki he ngāue fekau'aki pea mo e vai ko e 'uhila, pē ko e telefoni pē ko e taimi 'e lele ai ha me'alele va'e ukamea pē *parking* ha ngaahi koniteina mamafa 'i he ve'ehala, kuo pau ke 'uluaki ma'u ngofua pē ko e *permit* pea mei he Potungaue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, pea ka 'ikai 'e mo'ua 'a e tokotaha ko ia. 'E fakamafai'i 'a e potungāue ke ne ta'ofi 'a e lele 'o ha ngaahi me'alele mamafa 'aupito hangē ko e ngaahi loli koniteina ...

<005>

Taimi: 1435-1440

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... 'i he ngaahi hala 'e ni'ihī 'oku pelepelengesi pe 'efi'efi 'a e fefononga'aki ko e 'uhinga ke tatau pē eni ke malu'i 'a e *asset* mahu'inga ko eni pea mo hono maumau'i. 'E fokotu'u he lao ni ke fakangofua 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ke ne fokotu'u ha sino'i pa'anga fo'ou pe ko e *road maintenance fund* 'i he malumalu pē 'o e Falepa'anga ke 'alu ki ai kotoa 'a e ngaahi pa'anga 'oku tānaki pea mei he lesisita me'alele mo e ngaahi tokoni pea mei muli ki he tanu hala. 'Oku fakahoko eni 'i he 'uhinga ke fakafoki pe 'a e pa'anga 'oku tānaki pea mei he halapule'anga ki he ngaahi halapule'anga. Ke ngāue'aki pē 'a e pa'anga lesisita me'alele 'a e kakai ke fakalelei'i'aki 'a e halapule'anga.

Hiki hake tautea ki he maumau'i lao halapule'anga

Ke hiki hake 'a e ngaahi tautea ki hono maumau'i 'a e halapule'anga pe ko ha me'alele pe ko ha me'a 'oku li'aki he hala pea mei ha ngāue 'oku fakahoko ki he hala 'o a'u eni ki he pa'anga 'e 1 kilu 'a e tautea ki he kautaha te nau fakahoko ha ngāue 'o ne maumau'i ai 'a e halapule'anga. Ko e ngāue ki hono ngaahi, tanu, valitā mo tauhi hotau hala 'oku 'ikai ke ma'ama'a. 'E fakangofua 'e he lao ni ki he potungāue ke ne vahe'i ha ngaahi hala pea tapu'i, 'e lele ai 'a e ngaahi me'alele fakatatau ki hono lahi, lōloa, mamafa mo e kalasi 'o e me'alele.

Fakamamafa lao ke kosi mo tauhi ngaahi toumu'a ke ma'a

'Oku to e fakamamafa foki 'i he lao ni 'a e fiema'u ki he kakai ke kosi mo tauhi honau toumu'a ke ma'a pea 'e fakamamafa eni ki he tokotaha 'oku nofo tonu 'i he 'api. 'Oku kau heni 'a hono tā ki lalo pe tu'utu'u 'aupito 'a e ngaahi 'akau pe vao pe aka 'oku ne ala uesia mo maumau'i 'a e halapule'anga 'o ope atu pe tuku 'i he halapule'anga koe'uhī ke fakamahino pau 'a e ngaahi fetōkehekehe'aki fakapapau'i mai 'e he lao fakaangaanga ni ko e kotoa 'o e kelekele 'a ia 'oku kau fakalao ki ai ha halapule'anga 'oku kau ki ai 'a e toumu'a 'a ia 'oku kamata pea mei he ngata'anga 'o e kelekele kuo faka'ilonga'i 'a ia 'oku fakahokotaki pea mo e hala 'i he ongo tafa'aki fakatou'osi 'o e hala pea mo e 'elia kātoa 'o e kelekele 'a ia 'oku fo'u ai 'a e hala. Sea ko e kongā pe eni 'a e lao 'oku ou tuku atu pea 'oku 'i ai 'a e faka'amu 'e fakahoko ha feme'a'aki 'a e Fale ki he Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hala 2020 pea 'oku ou pou pou ki ai pea fokotu'u atu mālō.

'Eiki Sea: Mālō kole atu ki he Kalake ke tau lau 'uluaki Lao Fakaangaanga Fika 10/2020 Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hala.

Kalake Tēpile: ... Fokotu‘u ‘a e Lao ki he Hala. ‘Oku tu‘utu‘uni ‘e he Tu‘i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha alea ‘a e Pule‘anga ‘o pehē. Kupu 1. Hingoa Nounou. ‘E ui ‘a e lao ni ko e Lao ki he Ngaahi Hala 2020.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hala kātaki fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Losaline Ma‘asi, Semisi Fakahau, Penisimani Fifita, Mo‘ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo‘ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa‘anga, 'Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma‘u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu‘iha‘angana, ‘Eiki Nōpele Tu‘i‘āfitu loto ki ai e toko hongofulu mā fitu.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ke tali hono lau ‘uluaki e Lao Fakaangaanga Fika 10/2020 kātaki fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

'Eiki Sea: Tali he Hou‘eiki hono lau ‘uluaki e Lao Fakaangaanga. Kole atu ki he Kalaké ke lau tu‘o ua.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hala 2020. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke fokotu‘u ‘a e Lao ki he Hala. ‘Oku tu‘utu‘uni ‘e he Tu‘i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha alea ‘o e Pule‘anga ‘o pehē Kupu 1. Hingoa Nounou. ‘E ui ‘a e lao ni ko e Lao ki he Ngaahi Hala 2020.

'Eiki Sea: Me‘a mai Tongatapu 9.

Fokotu‘u tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 10/2020 ki he Komiti Kakato

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea kae ‘uma‘ā ‘a e Hou‘eiki e Fale Alea ‘o Tonga. Sea ‘oku ou fokotu‘u atu ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga ki he ngaahi kupu kae tautefito ki he kupu 4 mo e kupu 5 mālō.

'Eiki Sea: Hou‘eiki ko e fokotu‘u mei he Tongatapu 9 ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato ‘oku ‘i ai ha pou pou?

(Poupou ki ai ‘a e Hou‘eiki Mēmipa)

Poupou, Hou‘eiki neongo pe ‘oku toe ‘etau ‘asenita ...

<007>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Sea : ... koe'uhi ko e tohi na'e fakahū mai mei he 'Eiki Palēmiá ko e Lao Fakaangaanga 'e

2 ko ení 'oku fakavavevave, 'e 'ikai to e fai ha ngāue ki ha me'a kehe he'etau 'asenitá. 'I he'ene pehē 'oku kole atu ke tau liliu 'o Kōmiti Kakato. (**Liliu 'o Komiti Kakato**)

(Ne me'a mai leva 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakatō – Lord Tu'i'afitu ki hono me'a'angá).

Me'a 'a e Sea

Sea Kōmiti Kakato : Tapu pea mo e 'afio 'a e Ta'ehāmaí 'i hotau lotolotonga, tapu mo e 'Eiki Palēmia 'o Tonga, tapu ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá mo e kau Fakafofonga 'a e Hou'eiki kae 'uma'ā 'a e Fakafofonga 'o e Kakaí. Fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi 'i he kei lākoifie 'a e Tu'i 'o Tonga, fakalaumālie lelei 'a e Fale 'Eiki ni, mo e laumālie lelei e ngāue hono tataki 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga ka tau hoko atu mu'a ki he'etau ngāué. He'ikai to e fai ha ngaahi alea makehe fakatatau ki he fokotu'u 'o e 'asenitá ni, mo ha 'ū faka'uhinga mei tu'a, 'i he ongo lao 'e 2 ko ení 'oku tukuhifo mei 'olungá. Te tau kamata leva mei he 'aitemi fika 4 'a ia ko e Lao Fakaangaanga Fika 9/2020. Ko e Lao Fakaangaanga eni ki he Fe'alu'aki 2020 pea ko e Lao Fakaangaanga fakavavevave eni Hou'eiki. Ko u tui pē te mou mea'i lelei e me'a ko u fakahoko atú, 'e 'ikai to e fai ha to e malanga noa'ia. Te tau hoko leva ki he fika 9 ki he Lao Fakaangaanga e Fe'alu'akí. Kole atu ki he Minisitā ke fai ha'ane ki'i fakamaama, pea 'oku 'atā atu ke fai ha feme'a'aki. Mou mea'i pē 'oku kongá 'e 5 'a e Lao ko ení Fakaangaanga ko ení. Mou me'a mai.

Lao Fakaangaanga eni ki he Fe'alu'aki 2020

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Tapu pea mo e Feitu'ú na Sea, fakatapu ki he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Kapinetí, pehē foki 'a e fakatapu heni ki he Hou'eiki Nōpelé, fakatapu foki heni ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. 'Eiki Sea, mālō mu'a ho'o laumālie lelei ki he ho'atā ni pea 'oku ai 'a e fiefia makehe 'i he finemotu'á he vakai atu ki he Feitu'una 'oku ke fofonga fiefia ma'u pe pea 'oku fakafiefia ia kiate au. Kae kehe Sea ka 'oku ou kole pē Sea pē 'e laumālie lelei pē Feitu'una ka u ki'i faka'osi ai leva 'eku ki'i fakama'ala'ala ki he fo'i lao ko ení, mahalo 'e miniti pē 'e 1 vave pē ia ka tau hoko atu ai pē.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io me'a mai pē koe pē ko e hā 'a e taimi ko ia 'oku ke fie me'a aí.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ka a'u 'o miniti 'e 10 te u 'oatu pē ke maama lelei ho'o laó. He 'oku lahi e 'ū me'a na'e fokotu'u hake 'e Tongatapu Fika 9 ke tukuhifo ki laló, na'a ku pehē 'e au ko ha kupu pē 'e 2, na'a ne pu'aki 'a e ngaahi kupu mo e kotoa, pea 'oku tonu leva ke ke me'a ke maama lelei. Me'a mai.

Tapui hono huki fanau lolotonga faka'uli

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue'anga Lalahi : Fakamālō atu Sea he ma'u faingamālié. Ko ia Sea ko e tānaki atu pē ki he ngaahi me'a ko ia felāve'i pea mo e lao ko ení. 'A ia 'oku kau heni 'a e huki pē ko e fakaheka 'a e fānaú 'i hoto fungá hūfanga he fakatapu lolotonga 'ete faka'ulí. 'Oku 'ikai ke kau ia 'oku tapu pea mo ia, 'i he taimi tatau 'oku 'ikai ke ngofua ke ope atu ha kongá 'o e sino 'o ha

tokotaha pē ko ha ki'i leka pea mei he me'alelé, 'i he taimi ko ia 'oku lele ai 'a e me'alelé koe'uhi pē ko e, na'a 'ohovale pē na 'oku tokanga 'a e faka'ulí ia ki he faka'ulí kae 'ikai tokanga ia ki he ki'i leká 'o si'i iku 'o tō ai 'a e ki'i leká ia kitu'a pea mei he me'alelé. Pea na'e 'osi hoko pē eni Sea 'i he ngaahi ta'u kuohilí 'o hoko ai 'a e ngaahi fakatu'utāmaki.

Mafai kau polisi ke tu'utu'uni ke to'o fakapōpō'uli he sio'ata me'alele

'I he taimi tatau Sea, 'oku fakangofua heni 'a e kau polisi ke nau fekau ki he me'alele *private* pē taaudahá 'oku fakapōpō'uli 'a e sio'atā mu'á 'o ne fakafaingatā'ia'i ai 'a e ngāue tauhi melino 'a e kau polisi, ke to'o 'a e la'i milemila fakapōpō'ulí pea mei he sio'atā mu'á. 'Oku 'ikai ko ha lao pau eni ki he me'alele kotoa pē ka 'e fai pē ki he sio fakapotopoto 'a e kau polisi.

Fakangofua kau ma'u laiseni faka'uli muli ke nau faka'uli fakataimi 'i Tonga ni

'E fakangofua 'a e kau ma'u laiseni faka'uli pea mei Nu'usilá, 'Aositelēlia pea pehē ki 'Amelika ke 'oua te nau to e ha'u 'o ...

<008>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... ke nau faka'uli fakataimi 'i Tonga ni 'o 'ikai ke to e fiema'u ke nau to e 'omi 'o *apply* mo totongi ha'anau laiseni faka'uli Tonga pea 'e tokoni eni ki he kainga Tonga tokolahi 'oku nau 'a'ahi mai pea mei he ngaahi fonua mulí fonua ko eni ko ē na'a ku lave atu ki ai pea pehē foki ki he folau'eva. 'I he lave'i e potungāue ni ko Nu'usila pea mo 'Aositelēlia pea mo 'Amelika 'oku nau fakangofua 'a e kau ma'u laiseni faka'uli Tonga ke nau faka'uli fakataimi 'i honau ngaahi fonua ka 'i ai ha fonua kehe 'oku ne foaki mai 'a e fakangofua ni ma'a e kau ma'u laiseni Tonga 'e kau pea mo e ngaahi fonua ni 'i he lao 'i he fakangofua 'i he lao fo'ou ko eni. 'E hoko ko e maumau 'i he taimi tatau 'e fakahoko foki 'e he lao fo'ou ni 'a hono tapu'i 'a e faka'uli me'alele ha tokotaha 'oku ne huki ha valevale 'o hangē pē ko 'eku lave atu ko ē ki ai 'anenai.

Fusia'u lao halapule'anga ki he tā fasi le'olahi mo e ngaue'aki maama fakalanulanu

Pea 'i he taimi tatau Sea 'oku fokotu'u mai he Lao Fakaangaanga ni 'a hono hiki hake 'a e ngaahi tautea ki hono maumau'i 'a e lao 'o kau ai 'a e tā fasi pē sipika le'o lahi, ngāue'aki e ngaahi maama me'alele he fakalanulanu 'oku 'ikai fiema'u 'e he laó, ngāue'aki ha me'alele 'oku 'ikai fokotu'u mai hono peleti laiseni pea mo e faka'uli koná. 'I he taimi tatau 'oku 'asi heni 'a e fokotu'utu'u ke 'i ai ha ngaahi maama hala pē ko e *traffic lights* ke faka'aonga'i ia 'i he kaha'ú pea ko e anga ia e ki'i fakama'opo'opo atu Sea ka 'oku ou tui Sea pea mo e fokotu'u atu ki he Feitu'una pē 'e laumālie lelei pē 'a e Feitu'una ke tau 'alu fakafo'i kupukupu 'a e lao ko eni ke faingofua hono alea'i. Fokotu'u atu Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io 'Eiki Minisitā kae tali lelei pē ia 'e he motu'a ni ka ko u faka'atā atu pē

au ki loto Fale na ka 'oku mou malanga fakakupu 'atā pē kapau 'oku mou malanga kongā pē 'uhinga koe'uhí ko 'eku sio pē ki he taimi mo e vave. Kapau 'e 'i ai ha ki' i me'a 'e fihí tau malanga fakakupukupu leva kapau 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi fiema'u laumālie 'a e Hou'eiki ia ki ha'ane kupu lave' i pē ha'ane fiema'u 'oku 'atā pē. Ka 'oku ke me'a mai foki 'i he kupu 17 'i he ngaahi laiseni faka'uli mei muli 'oku tali 'oku to e 'i ai pē hono 18 ko e ngaahi laiseni faka'uli mei muli 'oku 'ikai tali 'uhinga 'oku faka'ofa'ofa 'aupito 'a e lao ko eni Hou'eiki te u 'oatu ke mou me'a mai. 'E 'atā pē ke mou fakakupukupu ko e hā pē me'a 'oku mou fie malanga mai ha kongā kuo toka ki ai ho'omou laumālie ka mou me'a mai, 'osi maama lelei e ngaahi fakama'ala'ala 'oku fai 'e he 'Eiki Minisitā. Fakamolemole pē 'Eiki Minisitā kapau 'e fakakupukupu te u kole atu pē ki he Feitu'una ke ta ngāue pē he ko u lave' i na'a ke 'osi ngāue lahi ki he lao ko eni he letiō pau fa'a lave' i ai pea mo e fakamatala 'oku 'omai ho potungāue 'oku maama 'aupito. Pea 'oku tokoni e lao ko eni ke to e malu ange tataki hotau fonua ke to e haofaki ai e faka'ulí kae 'uma'ā e kau pasese pea hao ai mo e mo'ui e kakai 'oku nau ma'u e kava mālohi. 'I ai mo e ngaahi tu'utu'uni eni faka'ofa'ofa mei ta'u eni 'e onongofulu tupu pea kuo 'alu eni e me'alele ke meimei tolu mano hotau fonua ni, Hou'eiki mou me'a mai. 'Oatu e taimi ko eni ke mou me'a mai ko moutolu 'oku fai e malanga kau fakaongoongo atu e motu'a ni ke maama lelei ka tau fai ha tu'utu'uni ki he Lao Fakavavevave ko eni. Mālō. 'Io me'a mai 'a Tongatapu Fika 9.

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea 'o e Komiti Kakatō kae 'uma'ā e Hou'eiki e Komiti Kakato e Fale Alea 'o Tonga. Ko u fakamālō lahi 'aupito ki he 'Eiki Minisitā ko eni he fa'u e lao lelei ko eni, lao lelei 'aupito eni. Ka 'oku 'uhinga pē kole ke tukuhifo ki he Komiti Kakato ke, 'oku 'i ai pē ngaahi me'a ke fakama'ala'ala ka ko e lao lelei eni. Kuo a'u e me'alele 'i Tonga ni ki he ua mano fā afe tupu (24,000) pea 'oku mou mea' i pē ko 'etau halapule'angá ko eni 'oku te'eki ai ke 'i ai ha'atau maama hala ko eni kuo fakahoko mai he Minisitā ko e vavé vave tahá te tau maama hala ka koe'uhí ko e fefononga'aki ko e tau 'a e me'alele ha tangata ko e fu'u toni 'e fiha 'oku tau ko ia. Ko e pekia kuo pau pē ko e lavea lahi. Ko 'emau fononga mai ko eni fai mei Hahaké ...

<009>

Taimi: 1450-1455

Penisimani Fifita: ... ko 'eku fononga mai 'aku ia mei Tatakamotonga 'i he kilomita ia 'e 16, pea ko 'emau fononga mai ko ē ke tuli mai ko ē taimí ki he Fale Alea pē ko ha feitu'u 'oku fai ha *appointment* pau ke te ha'u kita 'i he houa 'e taha pē houa 'e taha kongā kimu'a, koe'uhí ko e fononga 'a e me'alele, pea kapau te mau fononga mai 'oku mu'omu'a mai ha fu'u palau, pē ko ha fu'u loli maka ko 'emau lue lue ia ai kae 'oua kuo toki mavahe 'a e me'alele ko ia pea mau toki lava ke tuli mai 'a e taimi.

Tokanga ki ha palofesinale ki he sivi vakai e mánava he kupu 28 e Lao

Ko e kupu 28 ko e sivi vakai 'o e mánava, 'oku ou 'amanaki pē 'oku 'i ai ha kau palofesinale 'i he Potungāue Polisi ke nau fai 'a e sivi ko eni, ki he sivi 'o e mánava, ka 'oku 'ikai hūfanga 'i he fakatapu ko e nāmu' i pē 'oku namu kava pea tala leva ia ko e hu'akava'ia. Te u fakatātā'aki pē eni hangē ko eni ko e ngaahi me'a hulu ko ē me'alele. 'Oku fa'a, 'oku ou fa'a lele mai 'i he hala 'oku ta'ofi au 'e he kau polisi ki he hulu pea 'omai 'enau fika 'anautolu 'oku kehekehe ia mo 'eku fika ia 'a'aku ko ē 'i he'eku me'alele. 'A ia ko e ngaahi me'a pehē 'oku fai ki ai 'a e tokanga, ke polofesinale 'a e misini pea fakaonoepooni pea 'ikai ko ia pē kae tokotaha ko ē 'oku ne ngaue'aki

kuo 'osi ako'i lelei ki ai, fakapolofesinale ki he me'a ko ia, ko e kupu 28 ia.

Tokanga ki he 'ikai 'ilonga faka'ilonga fakangatangata oma lele ha me'alele

Ko e kupu 35 ko e tu'o 4 mahalo eni 'eku fononga mai 'i he halapule'anga mo 'eku afe ki he tafa'aki ko e lova 'a e ongo me'alele ia. Afe au ki he tafa'aki kuo na 'osi takitaha 'e naua 'a e kauhala 'o fai ai 'a e lova. Pea ko 'eku sio ko eni ki he'emaui fononga mai ko eni mei Hahake ko Nualei 'oku 'ikai ke fu'u 'asi 'ilonga ai 'a e ngaahi faka'ilonga 'o e fakangatangata 'o e oma 'a e lele 'a e me'alele. Pea 'ikai ko ia pē ka 'oku 'i ai 'a e tokanga ia ki he taimi ko eni ko ē 'oku mau fononga mai ai 'oku fononga ha fu'u palau pē ko ha fu'u loli mamafa 'e 'ikai ke 'i ai ha taimi ke tuku ma'a kinautolu ke nau fai 'enautolu 'a e fononga he 6 pongipongia kae tukuange 'a e 7 mo e 8 ki he kau ngāue pē ke nau toki 'i ai ha taimi ke nau toki fononga mai ai nautolu he 11 pē ko e 4. 'Oku 'uhinga pehē 'a e tokanga mo e fakahoha'a atu.

Fakamālō'ia ngaue 'a e lao ki he ta me'alea le'olahi ngaahi me'alele

Ko e 36, kupu 36 ko e longoa'a le'olahi 'i he ngaahi saliote misini. Fakamālō atu 'Eiki Minisitā 'i he tokanga'i 'a e me'a ko ia, koe'uhī na'a ku lave'i ho'o me'a mai ko e lao eni ia 'apē he 1958, ko e toki lava eni ke fakalelei'i. Ko e tā ko ē e ngaahi fu'u pasī ko e longoa'a pea 'oku 'i ai 'a e mahamahalo ia 'iate au na'a 'oku haihai e kau tama ia ko eni, he ko e fa'ahinga faka'ilonga foki ia 'a kinautolu 'oku nau ma'u 'a e faito'o konatapu, ko e tā pa'ulu'ulu 'o e ngaahi fu'u longoa'a. 'A ia pea 'oku 'i ai 'a e tokanga pehē Minisitā, pea 'oku fakafiefia 'aupito pē 36.

Fakafiefia fokotu'u mai lao ke tapui ngaue'aki telefoni to'oto'o

Ko e 38 kupu 38, na'e fa'u foki 'etau lao 'i he taimi ko ē 'ikai ke 'i ai ha telefoni to'oto'o ia, ko e 'aho ni 'oku 'i ai 'a e telefoni to'oto'o, ko e fononga mai ko ē 'i he hala 'oku te *que* mai 'i mui, ko e me'alele 'e 6 ia 'oku mu'omu'a 'ia kita, pea nau toki lue mai ai 'aki 'a e 30, ko e 'i ai pē ha ki'i faingamalie ke te mavahe kuo te sio hake ki he tafa'aki ko e ki'i fefine ia 'oku lolotonga fai 'ene ki'i paepae 'ana mo fai e telefoni. Pea 'oku fakafiefia hono fokotu'u mai ko eni ke ngāue'aki ko ē telefoni to'oto'o mo hono fakatokangá.

Fiefia he liliu lao

Ko e kupu 39, ko e me'a lelei ia ke tui 'a e leta, pea hangē ko eni ko e me'a 'a e Minisitā ki he Fefononga'aki 'i he Hala 'oku te'eki ai ke u fakatokanga'i na'a ne me'a mai 'oku kau ai mo e ...

<005>

Taimi: 1455-1500

Penisimani Fifita: ... pēpē ko ē ne hukihuki 'oku te'eki ke fakatokanga'i hifo he kupu ko ia ka 'oku sai e me'a ko ia ke ngāue'aki ki he'etau fefononga'aki. Hangē ko 'eku fakahoha'a ko e ngaahi me'a pe eni 'oku fai e tokanga ki ai ke fai 'a hono fakama'ala'ala ka 'oku lelei 'aupito 'etau fa'u e lao ko eni ke tatau ia pea mo e fakaeonopooni. Mahalo ko e ki'i me'a pe ia 'e Sea 'i he taimi ni ka u tukuange na'a 'oku 'i ai ha taha 'e, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Tongatapu Fika 9 ki 'i tokoni atu pē he kupu 28 mo e 29 ho' o me'a mai 'i he vakai ki he sivi mānava.

Lord Fakafanua: Sea kole atu pe faingamalie.

Sea Kōmiti Kakato: Ka u toki kole ha fale' i ki he Minisitā Mo'ui mo e, ke tokoni mai ko e sivi ko ē 'o e lēvolo e 'olokaholo ki he kau polisi ka 'i ai ha 'olokaholo ha faka'uli 'oku tohi heni 'i he kupu 29 kupu 'uluaki (a) ko e *micro* kalami 'e 25 he kupu 29 ia 'uhinga ia 'o e *alcohol* ka 'oku 'ikai ke u lave' i au ke fu'u mahino lelei kae toki 'i ai kae toki fakamahino mai. 'I ai ha taha 'e me'a mai kae lava ke mo'ua ha taha 'i he *alcohol*, me'a mai.

Poupou ki he Lao pea kuo taimi ke fakaofiofi Tonga ki he lao ngaue'aki 'i muli

Lord Fakafanua: Tapu ki he Feitu'una pehē foki ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Ko e lao ko eni na'e 'i ai e ngaahi fakatonutonu na'e ma'u hake fekau'aki pea mo e lao ko eni ka koe'uhí ko e fiema'u he Pule'anga ke fakavavevave ko e taimi faingamalie pē eni ke fakahū e ngaahi fakatonutonu ke fokotu'u atu pe ki he komiti pe 'e tali 'e he 'Eiki Minisitā ke fakakau heni he Lao Fakaangaanga pe 'ikai. Sea 'oku ou tui au ki he lao ko eni pea 'oku 'osi taimi pe ia ke fakahoko e lao ko eni 'i Tonga ni koe'uhí ko e lahi e ngaahi me'alele fefononga'aki 'i he hala pea mo fakaofiofi mai e Lao ko eni ki he Fe'alu'aki ko eni he me'alele 'i Tonga ni ki he 'ū lao ko ē 'i muli hangē pe ko Nu'usila pea mo 'Aositelēlia.

Tokanga ke fakalelei' i kupu 33 pea liliu 'a e 1-250 ke mo'ua he kalami sivi mānava

Sea ko e 'uluaki fakatonutonu 'oku fokotu'u atu 'i he kupu 33 kupu si' i 8. Sea ko e kupu ko eni 'oku fekau'aki ia pea mo e pule' i 'o e saliate misini lolotonga 'oku hu'akava'ia. 'A ia 'oku 'osi mahino pe ia 'oku 'osi 'i ai 'etau me'asivi ke sivi' i e ni'ihí ko eni 'oku nau faka'uli pea 'oku fokotu'u mai 'e he kupu si' i 8 ka 'i ai ha taha te ne faka'uli 'i ha saliate misini 'o 'ikai ha laiseni faka'uli pe 'oku ne lolotonga ma'u ha laiseni faka'uli akoako pea 'oku 'i he vaha'a 'o e, ko e fo' i fika Sea 'oku ou kole atu pē ki he 'Eiki Minisitā ke ne fakama'ala'ala mai 'oku 'asi heni ko e 0 ki he 250 'a e *micro* kalama kava mālohi ki he lita 'o e mānava. 'A ia ko 'ene fakalea ko eni 'oku ou tui mahalo 'oku tonu ke taha ki he 250 ko 'ene fa'a ha'u ko ē 'a e noa ka te sivi atu 'oku noa te mo'ua kita ia he kupu ko eni Sea pea 'oku tatau pe ia mei he faka-pālangi. 'Oku ou tui mahalo kapau 'e sivi ha taha 'oku 'asi hake 'i he me'asivi 'oku noa tonu ke hao e tokotaha ko ia, ka 'i he'ene fakalea ko ē lolotonga 'oku kau mo e noa ia he mo'ua. 'A ia 'oku ou tui mahalo 'oku tonu ke fakalelei' i eni liliu e noa 'o taha he ko e *alcohol* ko ē 'oku 'asi ko ē 1 ki he 250 mo'ua e tokotaha ko ia. 'A ia ko e 'uluaki fakatonutonu pe ia ke toki me'a mai pē 'a e 'Eiki Minisitā.

Fokotu'u fakatonutonu ki he kupu 28 (1) ke tatau mo e tautea \$500 he maumau' i

Ko e kupu 38 kupu (1) Sea kupu 38 fekau'aki eni mo e faka'uli lolotonga 'oku ngaue'aki ha telefoni to'oto'o. 'A ia 'oku ou fie fakafehoanaki pē 'a e kupu 38 (1) 'i he'ene faka-Tonga pea mo e kupu 38 (1) 'i he'ene faka-pālangi. 'Aa ia ko e faka-Tonga 'oku 'asi ia ko e taha kotoa pe 'oku faka'uli 'i ha saliate misini lolotonga 'oku ne to'oto'o ha telefoni to'oto'o pe me'angāue fetu'utaki 'i ha nima pe 'e taha 'oku ne fakahoko 'e ia 'a e hia. 'A ia 'oku fakatātā'aki pe Sea kapau 'oku lolotonga 'eku faka'uli 'oku ou to'oto'o hake 'eku telefoni 'aki ha nima pe 'e taha ko u 'osi mo'ua

au. 'A ia 'oku mahino ia 'oku tonu, ko e 'uhinga e kupu ko eni ke fakamamafa'i 'a e faka'uli ke tokanga e faka'uli ki he hala na'a uesia ha mo'ui ha taha pe sifā pe ko e hā, ko e 'uhinga eni ki he e *safety* 'a e faka'uli...

<007>

Taimi: 1500-1505

Lord Fakafanua : ... pea mo e ni'ihi ko eni he halapule'angá. 'A ia 'oku tonu pē hono fakalea ko ē ke tapu'i ke 'oua 'e ala ha taha ki he telefoní. Pea 'oku hangē pē ko e ngaahi lao ko eni 'i mulí, ko e founga 'oku nau ngaue'aki 'a e telefoní 'i he loto me'alelé lolotonga 'ete faka'ulí, 'oku ai e me'a ko e *phone holder*. Fakapipiki e telefoní he sio'atá pe ko e, he tafa'aki ko ē 'o e me'alelé ka *text* mai ha taha te te lava pē 'o ki'i sio hifo, ka 'oku tapu ke te ala ki he telefoní 'o to'o 'aki 'ete nima 'e taha, lolotonga 'ete faka'ulí. 'A ia ko e anga ko ē hono lau faka-Tongá 'oku ou tui au ki ai, ka 'i he'ene fakapālangí Sea, kupu tatau pē 38 kupu si'i (1). *Every person driving a motor vehicle whilst holding a mobile phone or communication device in at least one hand commits an offence.* 'A ia 'oku tatau pē 'a e fakapālangi pea mo e faka-Tongá, ka ko e taimi ko ia 'oku tau sio ai ko ē ki he hiá, 'i he *schedule* hā 'i he peesi 36, 'i he fakapālangí pea mo e peesi 41 'i he faka-Tongá 'oku tō kehekehe.

'A ia tau kamata pē 'i he 38, ko e *schedule* ko eni 'oku ne hanga 'o fakahā mai 'a e mamafa, totongi pa'anga 'o kapau 'oku te hanga 'o fakahoko 'a e hia ko eni. 'I hono faka-Tongá ko e 38 faka'uli lolotonga 'oku fetohi'aki 'i he telefoni to'oto'ó. 'A ia ko e kupu 38 hangē ko hono lau atu kimu'á, 'oku hā mai he kupu 38 (1) 'o kapau 'oku te to'oto'o e telefoní, pea te mo'ua. Ka ko e *schedule* ko eni 'oku ne hanga 'o fakahū mai ko eni e hiá mo e mamafa ko ia e totongi, 'oku 'asi ia ai ko e fetohi'aki 'i he telefoní. Ko e fokotu'u atu pē ko e 'uhingá ke tatau 'a e kupu 38 kupu si'i (1) pea mo e hiá 'a ia 'oku pa'anga 'e 500, ke to'o 'a e fetohi'aki 'i hē kae fakahū, **ne to'oto'o ha**, koe'uhi ke lau fo'ou pehē ni. **Faka'uli lolotonga 'oku ne to'oto'o ha telefoni to'oto'o**, ke tatau pē 'a e kupu 38 'i he peesi 41, pea mo e kupu 38 (1) 'i he peesi 28. Pea ko e liliu tatau pē 'e fiema'u ke fakahoko 'i hono fakapālangí. 'I hono fakapālangí *driving whilst using mobile phone*. 'A ia ko e peesi 37 ia 'o e lao fakapālangí. Pea 'i he peesi 25 o e fakapālangí 'oku 'asi ai ko e *holding a mobile phone*. 'A ia ko e fokotu'ú, ke to'o 'a e **using** kae fakahū 'a e **holding** 'i he peesi 37, ke na tatau 'a e fo'i tefito'i laó pea mo e *schedule* ko ē 'oku hilifaki mai 'a e tauteá 'a ia ko ē 'oku hā mai 'i he *fixed penalty* ko e pa'anga 'e 500.

Tokanga 'ikai ha fakapālangi he faka'uli lolotonga 'a e fetohi'aki

Ko e me'a faka'osi pē ki he fo'i kongá ko eni Sea. 'I he faka-Tonga 'oku 'asi ai, ki ha faihia takitaha kimui ange. 'Oku 'ikai ke 'i ai hano tatau 'i he fakapālangí. 'A ia 'i he peesi 41 'o e faka-Tongá, faka'uli lolotonga 'oku fetohi'aki 'i he telefoni to'oto'ó 'a ia 'oku fokotu'u atu ke lao fo'ou faka'uli lolotonga 'oku ne to'oto'o ha telefoni to'oto'o, ka 'oku hoko atu 'a e faka-Tongá ia ki he faihia takitaha kimui ange. 'A ia 'oku 'ikai ke hā ia 'i he fakapālangí 'o hangē ko e ngaahi kupu kimu'á. Sea ko e ngaahi fokotu'u ia ke fakatonutonu 'a e fo'i lao ko eni, pea 'oku ai mo e kongá faka'osi 'e taha, ke tānaki atu ke me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā.

Fokotu'u ke fakalea fo'ou Kupu (40)(3)

Ko e kupu 40, ngaahi maumau lao ki he lele vavé, kupu 40 kupu si'i (3) 'oku 'asi ia ai. 'E ngofua ki ha faka'uli, kuo 'oatu ki ai ha tohi fanongonogo pehē ke ne pea kupu si'i (1) 'asi ai, totongi ha mo'ua pa'anga pē 2, fakakikihi 'a e tohi fakatokangá. 'A ia ko e fo'i *option* 'e 2 'o kapau 'oku faka'ilo 'a e tokotahá koe'uhi ko 'ene maumau'i 'a e lele vavé, 'uluakí, ko 'ene totongi 'ene mo'ua pa'angá pē 2 fakakikihi. Ka 'i he fakalea faka-Tongá kupu 3 (a) 'oku 'asi...

<008>

Taimi: 1505-1510

Lord Fakafanua: ... ki ai 'e ngofua. Ka ko e fokotu'u atu ke to'o e **ngofua** kae fakalea fo'ou **kuo pau ki he faka'ulí.** 'I he 'ene fakapālangi ko e kupu ko 'eni kupu 40 kupu si'i (3) *A driver issued with such a notice* ... 'oku 'ikai ke na fu'u tatau Sea. Ka 'i he'ene faka'osi ko ē kupu 3 (a) Sea 'oku 'asi ia 'i he fakapālangi *A driver issued with such a notice may.* 'A ia 'oku faka'atā ia ke ne ta'etali pē 'e ia kapau 'oku ta'eloto ki he totongi mo'ua pē ko e fakafekiki pea ko e fokotu'u 'o hangē ko eni na'e fokotu'u atu ki he faka-Tonga mahalo na'a sai ange ke *A driver issued with such notice shall kuo pau* ke ne totongi 'a e mo'ua pē fakafekiki. Ko e ngaahi tokoni pē ia 'oku fokotu'u atu ki he Lao Fakaangaanga ko eni Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki ko u pehē ke tau ki'i mālōlō ai ka mou toki me'a mai mālō.

(*Pea na'e ki'i mālōlō ai*)

<009>

Taimi: 1520-1525

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki mālō ho'omou laumālie kole ke hoko atu ho'omou feme'a'aki, pea 'oku mālie 'aupito 'a e lao ko eni mo 'ene maama lelei 'aupito ki he fakatonotonu. Ko e ki'i fakahoha'a pē Ha'apai 13 'osi pea ke toki me'a mai. Mālie 'aupito hono fakatokanga'i 'a e noa (0) ke liliu ki he taha (1) ke kamata mei ai Minisitā. Ko u manatu ki he lau 'a Vava'u ta 'oku 'ikai ke 'i ai ha *empty* ia 'i he hui 'o e tangikē ko eni lolo, pehē atu kuo *empty*, pehē mai 'e he finemotu'a Vava'u ko e *eternity* ia. Ko ene 'alu ko ē ki he *full* pehē mai he motu'a ko e *forever* ia. Ka 'oku ou fakamālō ki he fakatonotonu ko eni 'i he'etau liliu mei he Lao 'o Vava'u, tau 'unu ki he taha kae lava ke fakamo'ua'i he ko e noa 'oku ou 'ilo 'e au ko e *forever* ia mālō. Me'a mai Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: Sea tapu atu ki he Feitu'una. Sea 'oku ou fie taki pē tokanga 'a e hou'eiki ki he kupu ko ē...

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole pē Fakafofonga mou me'a mai pē 'i he kupu ē, taimi pē te mou fihia ai te tau fakakongokonga leva, ka 'oku ou lave'i pē 'oku mou laumālie lelei pē mo maama lelei 'a e lao. Me'a mai.

Tokanga ki he kupu 33(8)

Mo'ale Finau: 33 (8) ne me'a ki ai 'a e hou'eiki 'Eiki Sea. Sea ko e kupu ko eni 'oku hā ai 'a e makatu'unga ko ē 'e fai ai, 'e lava ke mo'ua he kupu, 'uluakí kapau te u taki pē tokanga 'a e komiti 'Eiki Sea, ka 'i ai ha taha 'oku faka'uli ha saliate misini 'o 'ikai ha laiseni faka'uli, ko e 'uluakí ia 'Eiki Sea. 'A ia ko ha taha 'oku 'ikai ke laiseni, 'e lava ia 'Eiki Sea 'o mo'ua 'i he kupu ko eni 'i ha taimi ko ē 'e sivi ai 'o ma'u 'i he, ko e, pē 'oku ne lolotonga ma'u ha laiseni faka'uli akoako, ko e ua pē 'Eiki Sea 'e mo'ua 'i he kupu ko ē, 'oku 'ikai ke mo'ua hē 'a e tokotaha ko ē ma'u laiseni.

Lord Tu'iha'angana: Sea kātaki mu'a ka u ki'i tokoni atu ko 'eku 'uhinga pē 'aku ke ma'opo'opo e ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Lord Tu'iha'angana: Kae toki me'a 'a e Fakafofonga ia. Mālō. Ko e 'uhingá pē na'e, ko e 'ū fakatonutonu eni 'e fiha na'e lau atu 'e he 'Eiki Nōpele Ha'apai, ke me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā pē 'oku tali kae tau toki nga'unu atu ki he ngaahi me'a ko ē 'oku me'a ki ai 'a e me'a...

Sea Komiti Kakato: Tonu 'a e fakatonutonu, fakamolemole Vava'u ...

Lord Tu'iha'angana: Pea ko e ki'i me'a pē na'e lave ko ē ki he me'a ko eni 'a e Fakafofonga Ha'apai ko e kupu si'i 'uluaki ia 'oku 'i ai 'a e kau laiseni ia, 'i he kupu 33 pē, kupu (1) ko e ...

Mo'ale Finau: Sea ko u fakahoha'a atu pē au 'i he kupu 8, kupu si'i 8 koe'uhí he 'oku 'ikai ke mo'ua he 'a e tokotaha ko ē 'oku ma'u laiseni totonu.

Lord Tu'iha'angana: Ko e me'a he ko e tokotaha ko ē ia 'oku ma'u laiseni 'e 250 ia 'o fai ki 'olunga ki he 400. Ko e 0 ko e 1 ko ē mo e 0 pē ko e 1 – 250 ko e kau ta'elaiseni pē ia mo e kau *learner*. Ko e kupu si'i 1 ia ko e, ko e 'uhinga ia ki he tama ko ē 'oku laiseni 'e toki a'u 'o 250 ia pea ki 'olunga ai.

Mo'ale Finau: 'A ia ko e kupu si'i 8 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke mo'ua ia 'a e tokotaha laiseni ia ai...

<005>

Taimi: 1525-1530

Mo'ale Finau: ... kapau 'e faka'ilo ha taha.

Lord Tu'iha'angana: 'Io he ko e me'a 'oku toki kamata e tama laiseni ia he 250 'ikai ko ia Minisitā *ok*.

Mo'ale Finau: Ko ia pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Ha'apai 12. Te ke to e me'a mai pē kae 'uhinga kae tali mai e 'Eiki Minisitā ki he fakatonutonu na'e fai 'e Ha'apai 'Eiki Nōpele Ha'apai 'a e liliu fika pe ko eni fakatonutonu kae lava ke tau 'unu tautolu ki he feme'a'aki hoko mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia tapu pea mo e Feitu'una Sea pehē 'eku fakatapu ki he Hou'eiki 'o e Komiti Kakato ka u ki'i tali atu pe 'a e fehu'i ko eni pea mei Tongatapu 9. Na'a ne me'a ai 'o fakahoko pe ko fē 'ia 'a e kupu ko ē 'oku 'asi ai 'a e huki ko ē fanga ki'i fānau valevale lolotonga e faka'uli. 'A ia ko e kupu 49(w) 'oku 'asi ai 'a e fo'i kupu ko ia. Ko e tali ko eni ko ē ki he 'Eiki Nōpele mei Ha'apai.

Tali Pule'anga ngaahi fakatonutonu ki he kupu 38 (8) & kupu 40 (3)

Ko e kupu 33 (8) Sea 'oku ou tali 'e au ia 'a e fokotu'u ko eni ko ē pea mei he 'Eiki Nōpele ke liliu 'a e noa ki he 1 'a e 1 ki he 250 'o e fo'i kupu ko ia, pea mo e kupu 40 (3) na'e fokotu'u mai he 'Eiki Nōpele ke liliu 'a e, **'e ngofua ki he faka'uli kuo 'oatu ki ai ha tohi fanongonongo.** Na'a ne me'a mai ke liliu ko eni ko ē ki he **kuo pau ki he faka'uli** ka 'oku ou tui au ia Sea ko e fo'i kupu ko eni na'e 'omai pē pea mei he fo'i lao lolotonga pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema ia. 'A ia kiate au 'oku tonu pe 'a e anga ko ē tu'u ko ē fo'i kupu ko ia. 'A ia 'e ngofua ki he faka'uli kuo 'oatu ki ai ha tohi fanongonongo pea 'oku tatau pe pea mo e faka-pālangi.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Sea ka u ki'i tokoni atu pe 'Eiki Minisitā ko e ngofua ko ia 'oku 'uhinga ngofua ki he faka'iloa ke ne fakafekiki'i 'a e tukuaki'i ko ē 'oku fai ki ai ko e 'uhinga ia fa'a tu'u'a e ngofua ai 'i he 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea pea mo e peesi 41, 38 ke liliu 'a e **fetohi'aki** ki he **to'oto'o**. Na'e fokotu'u mai ke liliu ki he to'oto'o koe'uhí ke *consistent* 'a e ngaahi fo'i kupu'i lao pea 'oku ou tali au ia 'a e fokotu'u ko eni pea mei he 'Eiki Nōpele, pea mo e kupu 38 (1).

Sea Kōmiti Kakato: 'A ia ko e kupu 38 (1)ia 'i he telefoni to'oto'o.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia 'i he peesi 41 'a eni na'a ku toki lave atu ko ē ki ai, pea 'i he peesi 28 leva kupu 38 (1) fo'i kongā ko eni ko ē 'oku 'asi ai me'angāue fetu'utaki 'i ha nima pē 'e taha ke to'o 'a e, **'i ha nima pe 'e taha** 'o liliu ia ki he **'i hono nima "me'angāue fetu'utaki 'i hono nima 'oku ne fakahoko 'a e hia"**. Ko ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io mālō 'Eiki Minisitā pea kuo tali e ngaahi fakatonutonu ko ē.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea pea mo e fokotu'u atu pe Sea ke, pe 'e laumālie lelei mu'a 'a e Feitu'una pea mo e Hou'eiki ke tau 'alu fakafo'i kupukupu ke to e faingofua ange mo maau ange e fo'i lao ko eni mālō.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ki'i kole pe au ki he 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ou tokanga au ki he me‘a na‘e fakatonutonu mai he ‘Eiki Minisitā Leipa ki he ‘uhinga ‘a e hū ‘i loto e ngofua ko e ‘uhinga ‘oku hanga ki he mo‘ua pe ko e feinga ke faka‘uhinga‘i he tokotaha mo‘ua ke ‘oua ‘e mo‘ua. Me‘a mai ange ‘Eiki Minisitā Leipa ‘uhinga na‘a ke me‘a mai e fo‘i ‘uhinga ko ia ‘o e tu‘u e ngofua he kupu ko eni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kātaki Sea tapu mo e Feitu‘una. Ko e ngofua, ‘e ngofua ‘e ngofua ke mo‘ua lahi ki he 500 pe ‘i lalo ai makatu‘unga ‘i ha ‘uhinga ‘o e me‘a ko ia ...

<007>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : ... fai hano fakamaau'i. Ko e **kuo pau ia** kuo pau leva ke ne totongi pē 'e ia 'a e 500 Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mahino lelei 'aupito kiate au 'ene tu'u he kupú. Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngoue : Tapu pea mo e Feitu‘una. 'Oku ou fehu'i pē au ki he 'Eiki Minisitā ko ení ko nautolu foki 'oku nau mea'i lelei e fekau'aki mo e laó. 'A ia 'oku tatau pē 'a e fo'i lea ko e ngofuá mo e, kapau te mou me'a hifo ki he kupu 38 na'a ke me'a ki ai 'Eiki Minisitā, si'i (3) kapau ki ha taha kotoa pē 'oku 'ikai fai pau ki ha taha 'o e ngaahi tu'utu'uni 'o e kupú ni, ke halaia ki ha hia 'i he laó ni 'a ia kuo pau ke ne ala fo'i lea ko e ala. 'E tatau pē ia ki he ngofuá tatau pē mo e ngofuá pē 'oku, 'e ala mo'ua ki ha mo'ua pa'anga 'oku 'ikai lahi hake 'i he pa'anga 'e 500. 'UHINGA foki ko e fo'i lea foki 'oku me'a'aki 'e he Minisitā Laó ko e fo'i lea ko e ngofua, 'i ha 'uhinga 'o fekau'aki mo e hia ko iá. Ka ko e 'uhingá kapau 'e tuhu'i pau pē ia kuo pau, 'e mahino leva 'e hilifaki 'a e tauteá ia ko e pa'anga 'e 500. Pea 'oku hangē 'oku tu'u faka'apē 'a e fo'i lea ko e ako.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : 'Oku ai 'Eiki Sea mo e fo'i lea ai, ala. Ke ne ala mo'ua ki he 500. 'E ngofua ke mo'ua ai pē 'ikai, 'oku 'atā pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'A ia 'e malava ke mo'ua. 'E ala pehē.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : 'E ala.

Sea Kōmiti Kakato : Ke pehē?

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Mālō 'aupito kuo maama lelei ē pea kuo tali 'e he Minisitā 'a e ngaahi fakatonutonu 'i he kupu 38, kupu 38 si'i kupu 38 kupu (1) si'i, mo e kupu 40 'oku fakatonutonu, kupu (3) si'i..

Tokanga ki he kupu 38 ke faka'aonga'i telefoni 'i ha toki afe tau he ve'ehala

Lord Tu'ivakanō : Sea kātaki 'i he kupu 38 pē. Koe'uhi ko e ngaahi lao foki ko ē 'a Nu'usila mo e ngaahi fonua kehé, 'oku pau ka 'oku ne faka'aonga'i 'a e telefoni 'e pau ke afe 'o tau ki he ve'ehalá, 'e makatu'unga leva ke, pea kapau 'e kei hoko atu ko e taha ia e ngaahi makatu'unga 'oku

talangata'a ke faka'ilo kapau 'e ma'u 'e he 'ofisa polisi. Ka 'i he taimi tatau, ka 'oku fie telefoni pē 'oku ne tali ha telefoni, 'e pau ke afe ki he kauhalá 'o tau 'ene me'alelé ha feitu'u ko ē, 'o toki fakahoko 'a e me'a ko iá. Ko e taha ia e ngaahi me'a ke fakapapau'i 'e he laó ke mahino makatu'unga pē na'a ne fai pau ki he tu'utu'uni ko eni 'a e laó.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Ko e Sea ...

Lord Fakafanua : Fakatonutonu atu e 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Kupu 38 kupu si'i (1) Sea. Ko e taha kotoa pē...

Lord Fakafanua: Fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Minisitā ko e fakatonutonu. Ko e fakatonutonu eni mei he 'Eiki Nōpele.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : 'Oleva 'oku te'eki ke u lea atu au ia Sea ke fakatonutonu. Kapau ko 'ene fakatonutonu 'anenaí ka ko 'eku tali 'aku ia ki he me'a mai ko ē 'a e 'Eiki Nōpelé.

Lord Fakafanua : 'Eiki Sea ko e fakatonutonu 'ene me'a 'anenaí, kole atu pē na'a ma'u hala 'a e Hou'eikí.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia fakatonutonu.

Lord Fakafanua : Na'e me'a 'a e Seá ko e taimi ko ia 'oku tau ngāue'aki ai 'a e, **kuo pau**, 'oku 'uhinga pē ia ki he ma'u pa'angá. Ka ko e kupu 40 kupu 3 (a) (1) 'oku faka'osi 'aki e pē, 'a ia ko 'ene 'asi pe pē, 'oku 'uhinga fakapalangi ia *or.* 'A ia 'oku 'ikai ke ngata pē he mo'ua 'oku ngofua pē ke fakafekiki. 'A ia kuo pau totongi pē fakafekiki. Hala 'ene me'a maí 'oku ngata pē he mo'uá.

'Ikai kau tu'u telefoni ve'ehala he mo'ua 'i he ngaue'aki telefoni

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Sai pē Sea toki fakatonutonu mai 'e he ongo faiako Tongá 'etau me'á. Ka ko 'eku 'uhinga au 'Eiki Sea ki he kupu 38. 'A ia ko ē na'e me'a mai ko ē 'a e 'Eiki Nōpelé 'oku pehē ai, **ko e taha kotoa pē 'oku faka'uli, ko e taha kotoa pē 'oku faka'uli 'i ha saliate misini lolotonga 'oku ne to'oto'o**, 'a ia pē 'oku ne ngaue'aki ko ē 'a e telefoní. 'A ia kapau 'oku tu'u 'a e me'alelé ia 'oku 'ikai ke kau ia ai, 'i he'ene tu'u ko ia 'a e kupú.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io mahino lelei 'aupito, ikai ke hā ia 'i he kupú ka 'oku 'atā pē ia mei he mo'uá 'ete tu'u kita 'o telefoni, mahino lelei ia. Me'a mai.

Dr. Saia Piukala : Sea, tapu pea mo e Feitu'una Sea pea mo e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakató. Sea ko 'eku, lolotonga 'etau 'i he kupu 38, 'oku ou faka'amu pē au Sea ke fakama'ala'ala mai 'e he 'Eiki Minisitā, he ko u tui ko e uho 'o e fo'i kupu ko ení Sea, ke 'oua 'e ngaue'aki 'a e *mobile* 'a e telefoni to'oto'ó lolotonga 'oku ke faka'uli...

Taimi: 1535-1540

Dr. Saia Piukala: ... kupu 1, ‘uluaki si’i (1) ‘oku ne talamai pē ‘e ia kapau ‘oku te to’oto’o. Ko e fehu’i ‘e ngofua pē ia ke ngāue’aki he kakai ‘o kumi mai ha *telephone holder* pē ko e me’a ‘oku ne hanga pukepuke e telefoni ‘o fakapipiki pea te ke faka’uli pē koe ia ‘oku ‘ikai ke ke ala koe ki ai te ke lava pē koe ‘o talanoa ‘i he telefoni to’oto’o. He ‘oku tuhu’i mai ‘e he kupu ia ko eni ko ho’o toki to’o e *mobile* pē ko e telefoni to’oto’o he nima ‘e taha ko e ‘ai pē au ke ki’i fakamahino mai he ‘e ‘i ai e kakai ia te nau mai ‘enautolu e *phone holder* ‘o fakapipiki ia ‘o tuku ai e telefoni pea te nau lava nautolu ‘o telefoni te ne hanga pē ia kei uestia he taimi ‘oku nau faka’uli ai.

Sea Komiti Kakato: ‘Io mahino e ...

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Pea na’e, ko e tokoni atu pē ...

Sea Komiti Kakato: Mahino ia Vava’u 14 kae tokoni mai ‘a e ‘Eiki Minisitā.

Malava ke ngaue’aki fakalalakaka tekinolosia kae ‘oua uestia tokanga faka’uli ke ngaue’aki telefoni

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Ko e ‘uhinga ia hono fa’u e kupu ni ke pehé ni koe’uhi ko e fakalaka ko ē ‘a e tekinolosia. ‘Oku lava pē ke te *bluetooth* ta’eala ki he telefoní ‘i he me’alele he ngaahi ‘aho ni. ‘A ia ‘oku ‘atā pē ia ko e me’a pē ke ‘oua ‘e to’o ‘ete tokanga mei he faka’ulí ka te ala kita ‘o *text* mo ngāue holo ‘aki ‘a e *tablet* mo e me’a pehē ‘e ‘Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mahino lelei ‘aupito ‘a e kupu ia ko eni ko e ‘uhinga e to’oto’o ha telefoni pē ngāue’aki ‘i he fetu’utaki kātoa pē ‘ū me’a ko ia ‘oku ne tohoaki’i ‘e ia e tokanga ‘a e tokotaha faka’uli mei he taimi ‘oku faka’uli ai he halapule’angá. Mahino lelei pē ‘ene tafe ‘a e kupu 38 kupu si’i (1) ia pea ta’ofi ‘osi ka ke tokanga ki he faka’ulí he ko ho’o to’oto’o pē ‘e mahino leva ia ‘oku ke ngāue’aki ia ‘e koe. Mālō.

Semisi Sika: Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Tongatapu 2. Pea ko u lave’i pē mahalo ko e lao eni na’a ke kau he ngāue lahi ki ai. Mālō.

Semisi Sika: Ko ia Sea. Ko u ongo’i pē ‘oku tau laumālie lelei kotoa ki he fo’i lao ko eni. Ko e fakama’opo’opo mai eni e ngāue ‘a e ngaahi Pule’anga mo e Pule’anga ki hono fakalelei’i ko ia ‘o ‘etau Lao ki he Fefononga’aki pea ‘oku ‘oatu ai ‘eku fakamālō loto hounga ki he ‘Eiki Minisitā koe’uhí ko hono fakahoko mai ‘a e ngāue ko eni pea hoko ia ke kamata atu ‘aki ‘a e akenga fo’ou ‘o ‘etau tokanga ange ki he mo’ui ‘a e kakai pea to e maau ange ‘a e ngāue ‘a e kau fakahinohino halá mo e kau ma’u mafai ki hono lehilehi’i ‘a e *safety* pea mo e mo’ui lelei ‘a e kakai.

Tokanga ki he malu longa’i fanau ke tui ta’eleta he nofo sea mu’a ha ‘i he kupu 39 (2)

Kātaki pē Sea ko e ki’i ‘eke fakama’ala’ala pē eni ia pea ‘oku, ko ‘ene ‘osi pē ‘a’ana mahalo ‘oku

‘osi tu’unga lelei kotoa e ngaahi kupu ia. Ko e kole pē ki he ‘Eiki Minisitā ko e kupu 39, kupu 39 konga hono ua fekau’aki eni pea mo e leta ko eni ko ē ko ē ‘oku ha’i ko eni he kau pasese he me’alele. ‘A ia ‘oku pehē ko e fiema’u ke tui ‘a e leta nofo’angá kakai lalahi. Ko ‘eku kole pē ki he ‘Eiki Minisitā ke ki’i fakama’ala’ala mai angé kupu si’isi’i hono ua ‘oku faka’atā he kupu si’isi’i hono ua ia ‘a e ta’u 12 faai ki lalo. Ko ‘eku ongo’i pē Sea ko e ‘uhinga foki e tui e leta ke malu’i ‘a e tokotaha kotoa si’i mo e lahi ‘i he loto me’alele ‘o ka hoko ha faingatāmaki. Ko ‘eku lave’i ko ē ‘a e motu’a ni Sea ‘i muli ko 'ene ‘ikai pē ke tuku e valevale ha *car seat* ha’i e tokotaha kotoa valevale mo e lalahi. Ko ‘eku kole pē ke, ke fakama’ala’ala mai angé ko e hā e ‘uhinga ‘oku faka’atā ai ‘a e ta’u 12 ia ‘o faai ki lalo mei hono ha’i ‘o e *seatbelt*? Pea kapau leva ‘oku ‘ikai ke fu’u ‘i ai ha ‘uhinga ko u fokotu’u atu ke to’o e ta’u 12 ha’i e tokotaha kotoa ke malu ‘i he *seatbelt*. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. ‘Eiki Minisitā.

Fakama’ala’ala he kupu 39 (20 fekau’aki mo e ta’etui leta fanau si’i hifo he ta’u 12

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu pea mo e Feitu’una Sea, ko e, ‘oku ‘uhinga ‘a e fo’i kupu ko eni Sea 39 kupu si’i (2) ‘a ia ko e fanga ki’i fānau ko eni ko ē ‘oku nau ta’u 12 ki laló ‘oku ‘ikai ke fiema’u ke tui ‘a e letá ‘i ha’ane ta’utu ‘i he sea mu’á koe’uhí ko e ...

<009>

Taimi: 1540-1545

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... ngaahi *safety issues* pea na’e ‘i ai ‘a e fakatotolo na’e fakahoko pea na’e pehē ‘oku lelei ange ke ‘oua ‘e leta ‘a e fānau ‘i he sea mu’a koe’uhí ko e taimi ko ē ‘oku nau leta ai ‘e malava ke ma’u honau kia hūfanga ‘i he fakatapu ‘i he leta taimi ko ē ‘oku tui ai ‘a e leta he ‘oku nau to e iiki hifo foki nautolu ia. Ko ia Sea ko e fo’i fakamatala pē ia ki he fo’i kupu ko eni.

‘Eiki Minisitā Ako: Ki’i tokoni atu pē Sea ki he ‘Eiki Minisitā. ‘Io, ka ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku ngāue fakamāmani lahi ‘aki ‘oku ‘ikai ke ngofua ke tui leta ‘a e kau leka valevale he ko e ‘uhingá pē ko e ‘alu hifo ko ē letá ia mo honau ki’i lahi ‘o fe’unga tonu ia mo honau kia hūfanga ‘i he fakatapu. Pea ‘oku fa’a ngaue’aki ia ki he fakapapau’i ‘oku ‘i ai ha *car seat* kae ‘ikai ko e ngaue’aki ‘a e sea ‘a e me’a ko eni ‘oku ha’i’aki ko ē ‘a e kakai lalahi, ko e ‘uhinga pē ko ‘enau kei si’i, ‘e ‘alu hifo tonu ‘a e me’a ia honau kia kae ‘ikai ko honau fatafata. Hangē ko e me’a ‘a e Minisitā Sea kapau pē ‘oku fai ha lau ki ai mahalo ‘oku tonu ke vakai ‘a e ‘ai ko eni ‘o e kupu 3 me’a ko eni ‘a e Minisitā pe ko e ‘ai ke *car seat* ha taha ‘oku kei si’i, kapau ‘e nofo ‘i mu’a.

Penisimani Fifita: Sea. Tapu mo e Sea ...

Sēmisi Sika: Sea kātaki ko e ...

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Tongatapu 9, pea toki faka’osi mai ‘a Tongatapu 3.

Tokanga ki he me’asivi ke sivi ‘aki konā kava Tonga

Penisimani Fifita: Sea ‘oku ou tokanga atu pē au ki he kupu 28 mo e kupu 29, ko e ongo *cousin*

eni. Ko e 28 ko e tupu 'ia tangata pea ko 29 ko e tupu ia 'ia fefine, ko 'eku 'uhinga eni ki he sivi ko ē mānava. 'Oku mahino eni ia ko e *alcohol* 'oku 'i ai 'a e me'asivi ia ke lava sivi'aki, fēfē konā 'a e kava Tonga, 'oku 'i ai ha'atau me'asivi ke sivi'aki? 'Oku 'i ai 'a e kau konā kava Tonga, 'oku 'i ai ha me'asivi ke sivi'aki 'a e kava Tonga 'a e konā 'a e kava Tonga? Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Tongatapu 9, 'oku ou lave'i pē mahalo ko ho feitu'u pē 'oku lava sivi ai 'a e kava Tonga mahalo 'oku lahi 'ilo kava ai.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko ene tu'u ko eni 'Eiki Sea hūfanga pē 'i he fakatapu ko e lao foki ia 'oku 'ikai ke kau ki ai 'a e kava Tonga, pea kapau te mou pehē ke tākaki ē kava Tonga, ka ko 'ene tu'u ko e makatu'unga pē ia ki he kava pālangi.

Penisimani Fifita: Sea 'oku to e fakatu'utāmaki ange konā ia he kava Tonga he faka'uli.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Ikai ko e, kapau Sea kapau 'oku mou pehē ke fakalahi ke tākaki 'a e kava Tonga ...

Sea Komiti Kakato: 'Io Hou'eiki mahino kiate au 'a e feme'a'aki, 'oku nofo taha pē e lao ko eni ki he kava mālohi 'oku 'ikai ke 'i ai ha kau 'a e kava Tonga ia 'oku 'ikai ke 'asi ha kava Tonga ia heni, pea 'oku ou loto ke fakamahino'i me'a na'e me'a ai 'a e Fakafofonga 'o Tongatapu Fika 2 na'e tokanga mai ki ai he kupu 39 (2) si'i 'i he malu ko ē fānau 'i he'enau nofo 'i mu'a 'i he 'ai 'o e leta, mahalo ko e me'a fakamāmani lahi pē ia ki he haofaki'i 'enau mo'ui telia na'a ki'i ta'ofi kae si'i ...

Tokanga ki he 'ikai ke tui leta fanau he'enau heka 'i mu'a

Semisi Sika: Sea ko e, 'oku ou kole pē ke to e ki'i, ke ki'i fakamaama ange pē ke mahino. Ko e 'uhinga foki 'etau ha'i 'a e leta ke malu'i 'oku 'ikai ko ha ha'i pē ia ko e teuteu 'o e heka me'alele. Kapau leva 'oku 'ikai ke ha'i 'a e fānau 'i mu'a, 'oku 'ikai leva ke 'uhinga hono 'ai 'a e fo'i lao ia ko eni. Ko e, ko 'eku mahino'i 'e Sea, koe'uhí ko e me'a ko ē 'oku 'omai ...

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu pē Sea.

Semisi Sika: Ko e fānau 'oku pau ke heka ia kimui, ko e *seat belt* ko ē 'i mui kapau 'oku faingamalie ia ke 'oange.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ko e fakatonutonu ē. Mou kātaki pē mou me'a lelei pē ko e 'uhingá kae 'alu pē 'etau tu'utu'uni, fakatonutonu.

Fakamahino ko e kupu 39 (3) ha ai 'a e ma'u mafai ki he laiseni

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Ke, ke kātaki pē Sea 'a e Fakafofonga ke me'a hifo ki he kupu 39 (3), 'e ngofua ke fakahā 'e he ma'u mafai lahi ki he laiseni, pea hokohoko atu ai 'o a'u ai ki he ngaahi sea pēpē 'Eiki Sea. Ko e ngaahi sea ia ko ē 'oku malu mo hao ai 'a e kalasi ko eni mei he 12 ki lalo. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu pea mo e Feitu’una Sea. Sea ko e tu’u ko ē ‘i he taimi ni ‘oku mahino pē foki ki he finemotu’a ni pea pehē ki he potungāue ‘oku ‘ikai ke faingofua ke tau ma’u ha ngaahi *car seats* pē ko e fanga ki’i sea ko eni ko ē ki he fanga ki’i longa’i fānau mo e fanga ki’i pēpē, ka koe’uhí Sea ko e, ko e me’a fo’ou eni ki hotau fonua ‘a e faka’amu ko ē ke tui leta ‘a e kau pasese pea mo e faka’uli, pea ‘oku tuku mai pē ke tau kamata’aki pē mu’a ‘a e faka’uli pea mo e pasese mu’a ‘i he tui leta ka ‘i he taimi tatau ‘e tuku ‘e he potungāue ha taimi fe’unga ki he kakai ‘o e fonua ke nau vakai ke tuku taimi ke hū mai ai ‘a e ngaahi *car seats* pē ko e sea ko ē ...

<005>

Taimi: 1545-1550

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... huki e pēpē koe’uhí Sea he ‘oku ‘ikai ke ma’ama’a ‘a e fanga ki’i sea ko eni ki he fanga ki’i longa’i fānau ‘oku mamafa pea ko e anga pe eni e fokotu’u Sea ke kamata’aki pe mu’a ē ‘a e faka’uli pea mo e pāsese pea toki taimi ‘amui ange ‘e toki hanga ‘e he potungāue ‘o fakahū mai ‘a e fanga ki’i ha *Regulation* ki he *Car Seats* mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea kole atu Sea ha ki’i faingamalie ke u ki’i fakahoha’a atu ai.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki Kapineti mou ki’i tuku mai ha taimi ‘a e Fale ‘a e Hou’eki ko eni ko e ‘uhinga ko ho’omou lao ko ‘ene foki atu pe kia kimoutolu fakama’opo’opo leva kae pālotti he ko e lao fakavavevave.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ki’i fakamatala fakama’ala’ala pe eni Sea.

Sea Kōmiti Kakato: To e tohoaki’i ho’omou lao fakavavevave’i to e ‘ai ko e Lao Fakaangaanga pē me’a mai.

Poupou lahi ki he Lao Fe’alu’aki 2020

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu mo e Feitu’una Sea tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Sea ‘oku fakafeta’i pē ki he ‘etau kei ma’u e mo’ui ‘o tau lave ai he ‘aho ko eni, pea ko e fokoutua hake ‘a e motu’a ni ‘oku fiefia lahi he’eku vakai hifo ki he lao ko eni. ‘Oku ou tui ko e lao mahu’inga eni talu eni mei ‘anefē mo ‘etau faka’amu ke a’usia ‘a e fa’ahinga tūkunga ko eni e fonua pea ko eni ‘oku ha’u fakataha pe lao pea mo hono ki’i fakangalokuloku pe hangē ko eni ko e ki’i kongā ko eni he kupu 39 kupu si’i 3.

Sea ko e fiefia ‘a e motu’a ni he na’a ku ‘osi fakatokanga’i ‘e au ia na’e a’u pe ia ‘o faka’uli pe ‘a e kau faka’uli ia heni pea huki e ki’i tamasi’i ia pe ko e ki’i pēpē. ‘A ia ‘oku ‘ikai, na’e ‘ikai tonu, ‘oku ‘ikai tonu ke pehē ka ko e fakamālō e motu’a ni he ‘oku fokotu’u e lao pea tau muimui ki ai. Tau ta’etokanga pē ‘oku tau fa’a folau ko ē ki muli ‘o talamai ke ‘ai e leta ko eni te tau leta tautolu

heni hangē ‘oku tau ‘alu ‘o leta he ka tau ōmai ‘o ta‘eleta heni. Pea ko ia Sea kuo u fiefia lahi pe au ia pea ‘oku ou poupou atu au ki he lao ko eni Sea ‘oku ou tui au ia ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha fu‘u me‘a ia heni ‘oku tau‘osi loto kotoa tautolu ki he ngaahi kupu‘i lao ko eni. Pea kuo mahino he ‘oku ‘i ai pe mo hono me‘a ke ki‘i fakangalokuloku pe koe‘uhí ko e kamata. He kapau ‘e fakamamafa‘i e *car seat* ia mahalo he‘ikai to e heka holo e fanga ki‘i fanau he ngaahi me‘alele he toenga atu ko eni ko ia pe Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālie lahi ‘aupito fielau ko e Minisitā Fakalotofonua koe. Faka‘osi mai Fika 2 ho‘o me‘a kae toki me‘a mai e ...

Tokanga ki he ‘ikai malu‘i ta‘u 12 ki lalo he tui leta ‘i he nofo he sea mu‘a

Semisi Sika: Sea mālō ‘aupito. ‘Oku ou fakamālō pē au koe‘uhi ko e laumālie ko ia ‘oku ‘omai ko eni ko ē ke tau kamata ‘aki atu ‘aki ‘a e fakama‘opo‘opo mo e faka‘ehi‘ehi ‘i he lao ko eni kae toki fai ‘a hono fakakakato. ‘Oku mahino pe kiate au ‘a e tukutuku atu ‘a e *car seat* kae ‘oua leva kuo ‘i ai ha taimi ke pehē ‘e fe‘unga mo e ivi ‘o e fonua ke toki fakamālohia ‘o e lao ko ia. ‘Oku ou hoha‘a pe au Sea ki hono malu‘i ‘o e ta‘u 13 ki ‘olunga kae ‘ikai ke malu‘i ‘a e ta‘u 12 ki lalo. ‘Oku malava pe ke tu‘utu‘uni ke sea mui kotoa e ta‘u 12 ki lalo. ‘Oku malava pe e ngaahi *seat belt* ia ‘i mui ke ne hanga ‘o ha‘i ‘a e fānau iiki. ‘Oku hangē ‘oku ‘ikai ke fu‘u palanisi fēfē fau ‘a e taumu‘a ko ē ki hono malu‘i ‘o e kakai ko hono malu‘i ha ni‘ihi pea ‘ikai ke malu‘i ha ni‘ihi. Tau kamata‘aki hono malu‘i ‘a mu‘a ka tau tuku pe ‘a mui ‘oua ‘e *car seat* hangē ko e, mo e leta. Ko muli foki ‘oku ha‘i ‘a mu‘a ha‘i mo mui pea ko eni ‘oku ‘ai mai he lao ko eni ke tau kamata‘aki pe ‘a mu‘a pea tuku ‘a mui. Ko u hoha‘a pe au koe‘uhí ko hono to e, ko hono ‘ikai ko eni ke ha‘i mo e fanau ‘i mu‘á.

Tokanga ‘oku ma‘opo‘opo pe tokangaekina Lao Fefononga‘aki ‘oku ‘asi he kongā 3 Lao

Eiki Minisitā Polisi: Kole atu mu‘a Fakafofonga ke u ki‘i tokoni atu pe. Ko ‘eku ki‘i tokoni atu koe‘uhí ko e kupu ko eni ko ē ‘oku ke me‘a mai ki ai ta‘u 12 ko e ‘uhinga ia ki he nofo‘anga mu‘a. Ko e nofo‘anga ko ē ki mui mo e *car seat* ‘e Sea ‘oku fanongonongo ia he ma‘u mafai lahi ki he laiseni ke ngāue‘aki ‘a e sea pēpē mo ha to e me‘a tānaki atu ‘a ia ‘oku ‘osi *cover* pe ko ‘eku ki‘i tokoni atu ‘a‘aku ‘uhinga ‘oku ‘osi *cover* pē. Ko e 12, 13 ki ‘olunga ko e sea mu‘a pe ia, pea ka ‘i ai leva ha me‘a ‘oku fiema‘u mavahe ‘oku ‘asi ko ē he kongā hono tolu ‘oku tu‘utu‘uni ia he ma‘u mafai lahi ki he laiseni ke tānaki atu ‘a e ngaahi me‘a ko ia ‘o kau ai e sea ko eni ki he pēpē. Ko e ‘uhinga pe ko ‘eku ‘uhinga atu pē ‘oku ‘osi maau pe lao ‘i he anga ia ‘eku ma‘u ki ai Sea ‘oku tokangaekina kinautolu he kongā hono tolu mālō Sea.

Tokanga ki ha heka ta‘eleta ‘i he sea mu‘a e fanau ta‘u 12 ki lalo

Semisi Sika: Mālō Sea. ‘E Sea ‘oku mahino foki ‘oku maau pē. Ko e me‘a ko ē ‘oku me‘a ki ai e Hou‘eiki Minisitā ‘oku mahino pē ‘a e kupu 3 ‘oku mahino pe...

<007>

Taimi: 1550-1555

Semisi Sika : ... pē 'a e mafai ia ko ē 'oku toki 'ave ki he Ma'u Mafai Lahí ke toki fai hano fanongonongo 'a e ngaahi me'a 'oku tñaki mai. Ko 'eku fakamalanga 'a'aku 'i he kupu hono 2, ko e faingamālie ko ia ke heka 'a e ta'u 12 'o fai ki lalo 'i mu'a 'i he taimi ni ta'eha'i 'a e letá. Ko 'eku fehu'i pē ia Sea, pē ko e, pē 'e te u fokotu'u atu ke lava ke liliu 'oua na'a heka ha ta'u 12 'i mu'a 'oku 'ikai ke ha'i ha *seat belt* 'e ta'euesia ai hono mongá. Kapau leva 'oku faingamālie heka 'i mu'a pea ha'i, pea kapau 'oku faingatāmaki, heka ki mui 'o toki ...

Lord Fakafanua : Sea kole tokoni atu ki he Fakafofonga Tongatapu 2.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia.

Poupou ke fa'u Lao fakapotopoto ke malu'i fonua kau ai fānau ta'u 12 ki lalo

Lord Fakafanua : Koe'uhi pē ko e me'a ko ē 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofongá pea 'i ai mo e tali mei he 'Eiki Minisitā Polisi. Ko e, 'oku mo'oni e me'a 'oku me'a mai ki aí, ka ko 'eku tñaki atu pē 'a'aku ia ko e 'uhingá na'a pehē 'oku 'ikai ke fakatokanga'i 'e he Falé ni. 'Oku fakangatangata nai 'a e tokolahi 'o e tamaiki pē ko e fānau si'isi'i hifo 'i he 12 ke nau heka he sea mu'a ko eni 'o e me'alele? Ko 'eku fakatātā pē 'a'aku ia na'a malava ke hoko 'o heka ha toko 5 pē ko ha toko 6 pē ko ha toko 10 'oku si'isi'i he 12. Pea ka hoko ha *accident* koe'uhi na'a tau hanga 'o fakalao'i, 'atā pē ia ke 'oua te nau leta, 'e hoko 'a e maumau lahi. 'A ia 'oku ou poupou atu ki he me'a ko ia 'oku me'a mai ki ai 'a Tongatapu 2, pē 'oku fe'unga nai ke tau faka'atā fakalao'i pē ke *seat belt* 'a e toengá kae 'atā 'a e ni'ihi fānau 'oku nau kei ta'u si'i ke nau 'ilo 'oku tonu ke nau heka 'i mui he ko e feitu'u ia 'e lava ha'i ai honau letá mo malu ange 'enua nofo he fe'alu'akí. Na'a, na'a sai ange ke tau hanga 'o fakangata, ka 'i ai ha maumau pea pekia pē ha ki'i ta'u 12 'o fai ki lalo 'e 1, he 'oku 'ikai ke tau hanga 'etautolu 'o pule'i pe ko e toko fiha he fānau ko eni te nau heka 'i mu'á, he ko e sea 'e tahá 'e malava pē ke hao ai ha fānau iiki hifo he 12 'e 3 pē 4 pē 5 pē 6 'oku 'ikai ke tau 'ilo. Ka ko e fatongia 'o e Fale Aleá ke tau ngaue'aki 'a e fakapotopotó 'o fa'u ha lao ke malu'i 'aki 'a e kakai 'o e fonuá.

'Eiki Minisitā Polisi : Sea ke u ki'i tokoni atu pē, 'e lava pē ke u ki'i tokoni atu. Ko 'eku tokoni atu koe'uhí ...

Lord Fakafanua: Sea ko e taimi eni 'a Tongatapu 2 ko e poupou ia.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko 'eku ko ē ki aí Sea, ko e heka mu'a ko ē he seá 'oku 2 pē pe 3 'ikai ke to e laka ia ai, kapau 'e laka ia ai 'e mo'ua ia.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io mo'oni.

Lord Tu'iha'angana : Sea kātaki ko e ki'i tokanga atu pē mo ki'i 'oatu e ki'i fehu'i ko eni. Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki komiti. Mo'oni pē ia poupou pē kapau ko e fakakaukáu pē ia. Ka 'oku hangē foki ko e me'á, ko e ta'u 12 ke mea'i foki Sea ko e kau Tongá ko e kakai lalahi. 'Oku ai e kau ta'u 12 ia 'oku nau lalahi nautolu 'ia tautolu, kuo 'osi fu'u lahi nautolu ia 'osi laka ia honau mongá hūfanga he fakatapu honau kiá. Ka 'oku tonu pē kapau 'e to e fakakaukau'i ka 'oku ai e fanga ki'i ta'u 12 iiki mo e kau ta'u 12 lalahi 'i he ta'u. 'A ia 'oku mahino pē 'oku ki'i, pea ko e ki'i fehu'i fakama'ala'ala pē 'aku 'Eiki Sea ki he 'Eiki Minisitā, na'a ku ma'u

'a e fakamatala ko iá he ko 'etau 'i Fale Aleá ni foki 'o fá'u 'a e lao ko ení pea ko e taimi 'e taha 'oku me'a mai 'a e kakai 'o e fonuá. Pea kapau 'oku ai ha ngaahi me'a ke fakamaama atu ke nau to e 'ilo lahi ange he ko 'ene paasi pē 'a e laó 'o hoko ko e laó, kuo pau leva ke fakahoko ia 'e he Pule'angá.

Tokanga ki he lahi 'olokaholo 'oku fakamafai he kupu 33 'o e Lao pea mo faka'uli

'I he kupu 33 pē Sea 'i he hu'akava'ia, pea hangē ko ē ko e lave 'anenaí māhino ia, ke mahino pē ki he kakai 'o e fonuá ka 'oku 'ikai ha'o laiseni pē 'oku ke *learner* pē ko e laiseni akoakó, 'oku tapu pē ia he lao ko ení ke ke ma'u 'e koe ha kava mālohi, 'a eni pē 'oku 'i ai 'a e 1-250 mahino ia ke mahino'i ia 'e he kakai 'o e fonuá, ko e kulupu ia ko ení 'oku tapu 'aupito pē ia ke nau pā nautolu ki ha me'i 'olokaholo. Ka ko e 250 Sea, 'a ia 'oku faka'atā ai ko ē 'a e kau ma'u laisení ia ke nau ngofua ia ke te ma'u 'e kita ha 'olokaholo, kae 'oua toe laka 'i he *micro* kalamí ko eni pē ko e hā e fua ko eni 'oku 'omai 'aki 'a e laó 'i he 250. Mahino foki ko tu'apule'anga Sea mahalo pē 'oku to'o mai 'oku ofiofi pē ia he tau pehē tau kaungā'api mo Nu'usila 'a e fua ko ení. Ka ko 'eku 'ai pē 'e au kapau 'oku ma'u 'a e mahu'inga ia, he 'oku ai 'a e kakai tokolahi ia 'i he kau faka'ulí 'oku nau ma'u 'olokaholo. Pea kapau 'oku ke ma'u 'a e fakamatala ko ia Minisitā, ko e 250 ko eni ko e fakafuofua ki he fo'i pia 'e fiha pē, ko e ipu uaine 'e fiha 'o kapau 'oku ma'u, pea kapau 'oku 'ikai ke ma'u, pea 'oku mahu'inga pē ka ma'u...

'Eiki Minisitā Polisi : Sea ki'i tokoni atu pē 'Eiki Nōpele...

<008>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Minisitā Polisi: ... fakafuofua ko eni mahalo ko e fo'i hina 'e taha pe ua.

Lord Tu'iha'angana: Ko ia.

'Eiki Minisitā Polisi: Pē ua. Fo'i hina pia.

Lord Tu'iha'angana: Ko ia ko e me'a ko ē 'oku ou, kapau ko e tali ia 'oku 'omai he 'Eiki Minisitā Polisi ka ko e 'uhinga 'oku ou ...

'Eiki Minisitā Polisi: Kapau 'e 'ova ai pea toki lau leva ke 'oku ke hia.

Lord Tu'iha'angana: Ko ia. Kapau ko ia ka ko u 'ai atu ...

Lord Fakafanua: Sea ko e tokoni atu pē ki he me'a 'a e 'Eiki Minisitā Polisi ko 'ene me'a mai fo'i hina pia 'oku kehekehe fo'i hiná 'oku 'i ai e ngaahi fo'i hina 'oku fōlalahi 'oku 'i ai e ngaahi fo'i hina 'oku fōsi'isi'i. Pea ko e me'a 'e taha ko e *alcohol content* 'i he pia 'oku ai e pia 'oku pēseti 'e 7 'oku 'i ai e pia 'oku pēseti 'e 3. Na'a taki hala'i 'e he Fale ni 'a e Hou'eiki mo e kakaí.

Fo'i hina pia 2 malava ma'u ha faka'uli pea 'ikai mo'ua he faka'uli kona

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ko e fakafuofua ia ko e hina pia fanga ki'i kalasi ko eni ko ē ko e sio ko e hiná ē 'oku 'ilo 'e me'a 'e Fika 9 fanga ki'i kalasi iiki.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai koe ...

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e fo'i hina 'e 2 ko 'eku tokoni pē ki ai koe'uhí ko 'ene tokanga ki he fiká ...

Lord Tu'iha'angana: 'Ikai. 'E Sea kapau ko e fakamatala ia ...

'Eiki Minisitā Polisi: Fo'i hina 'e 2.

Sea Komiti Kakato: Mo'oni 'aupito Minisitā Polisi.

Lord Tu'iha'angana: He kapau ko e fakamatala ia ko e me'a ko e poini pē ia 'oku ou 'uhinga ki ai.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Polisi: Na'e 'osi fai pē hono vakai'i ...

Lord Tu'iha'angana: 'UHINGA he 'e fiema'u pē ke 'alu atu mo e mahino ko ia kapau 'oku ma'u kapau ko e fakamatala eni 'oku 'omai he 'Eiki Minisitā Polisi ka 'oku 'ikai ke u fu'u loko tui ki he 'Eiki Minisitā Polisi tuku ke me'a mai e Minisitā Mo'ui pē ko e mai ha fakafuofua ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā Mo'ui.

Lord Tu'iha'angana: Ko 'eku 'uhinga pē eni Sea. Ke mahino ki he kakai 'o e fonua kau ma'u 'olokaholo ka kapau 'oku mai ha fua ko ia ka 'oku ke ma'u ha fo'i pia 'e 6 he taimi ni ho fa'a me'a atu 'o ma'u kava he *night* kalapú mo e me'a pea ke faka'uli 'oua 'e to e fai ia he kapau 'oku mou talamai ko e fo'i pia pē 'e 2 pē 1 pea kapau 'e 'ova ai pea ke me'a atu ha *taxi* pē ko e 'ai ha faka'uli 'e taha.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Eiki Sea ko e tokoni pē.

Lord Tu'iha'angana: Ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku he 'oku mahu'inga e me'a ko eni.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Nōpele ko u kole ki he 'Eiki Minisitā mahalo 'oku 'i ai pē maama 'oku ne mea'i fekau'aki 'a e lahi ko ē 'olokaholo mo e ... pea ke tali mai ai pē 'Eiki Minisitā ki he me'a na'e me'a atu ai e Fakafofonga Tongatapu Fika 2 'i he kupu 39 (2). Fakamaama mai ki ai mei 'osi 'etau taimi ē.

Fakapapau'i ko e fo'i ua tali ki ha taha faka'uli ke ne ma'u pea faka'uli

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e ki'i tokoni atu pē Sea 'a ia ko e fo'i pia 'e 2 'i he houa 'e 2 'a e tali ko eni ko ē ki he 'Eiki Nōpele mei Ha'apai ...

Sea Komiti Kakato: Tonu ‘aupito.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Pea mo e, pea mo e me’a ko eni ko ē fekau’aki pea mo e kupu 39 ...

Sea Komiti Kakato: Kupu si’i (2) ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Oku tatau pē eni Sea pea mo e, mo ‘eku lave ko eni ko ē ‘anenai ‘oku ‘i ai e me’a ‘i muli ‘oku nau ngāue’aki ‘oku ui ko e *booster* ko u tui ko hono hingoa ia ‘oku ngāue’aki he fanga ki’i kauleka ke to e ma’olunga ange kae lava ke nau tui e letá ka ko e anga pē ia ‘a e ki’i fakama’ala’ala heni Sea mālō.

Semisi Sika: Mālō Sea ko u tui ‘oku tauhi he ‘Eiki Minisitā ...

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā me’a faka’osi mai pea kuo ‘osi ‘etau taimí.

Fokotu’u ke leta taha kotoa pea tui leta fānau heka sea mu’a &lango ‘ai ke ma’olunga nau ta’utu’anga

Semisi Sika: ‘A e fokotu’u atu Sea he ko eni ‘oku ne, ‘oku ne *facilitate* lelei mai pē ‘o ‘omai ha me’a ‘o lango hake kae ha’i ke malu pea ko u fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā ‘a ia ko hono fo’i to’o pē fo’i kupu hono ua kae tuku ke leta e tokotaha kotoa. ‘A ia ko e fatongia ia ‘o e tamai mo e fa’ē ke ‘ohake ki’i tamasi’i ‘o kapau ‘oku heka ‘i mu’a ke taau mo e letá kae lava ke ma’u ka ‘ikai ta’utu kimui ha’i ‘i mui ‘oku malu. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Ko ia, fakapotopoto tahá mo’oni ‘aupito e me’a ‘a e Fakafofonga Tongatapu Fika 2, Hou’eiki kuo lava ‘etau taimi tau liliu ai ‘o Fale Alea mālō.

(Pea na’e liliu ‘o Fale Alea pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

'Eiki Sea: Kole atu Hou’eiki ke toloi e Falé ki he 6:00. Tau kelesi.

Kelesi

(Pea na’e fakahoko ai pē ia ‘e he ‘Eiki Sea Fale Alea, Lord Fakafanua)

<009>